

SPØR

nytt fra fortiden

Nr. 2 2003 18. årgang

36. hefte ISSN 0801-5376 Kr. 60,-

SPOR 2-2003

Utgitt av:

Seksjon for arkeologi og kulturhistorie,
Vitenskapsmuseet, NTNU.

Utkommer to ganger pr. år.
Abonnement kan tegnes ved
melding til redaksjonen.
Årskontingent kr. 110,-.
Løssalgpris kr. 60,- pr. hefte.

NB! Abonnement løper
inntil det blir sagt opp skriftlig.
HUSK: De som allerede er registrert
som abonnenter, må alltid føre på
abonnementsnummeret ved
betaling.

Redaksjonens adresse:

Seksjon for arkeologi og
kulturhistorie, Vitenskapsmuseet,
NTNU, 7491 Trondheim
Besøksadresse: Erling Skakkes gt. 47B
E-mail: spor@vm.ntnu.no
Telefon: 73 59 21 70

Redaktør:

Aud Beverfjord

Fagredaktører:

Gitte Høy-Petersen
Jan Ragnar Hagland
Anne Haug

Redaksjonens sekretær:

Torill Stenseng

Layout:

Aud Beverfjord og
Wennbergs Trykkeri AS

Bladet kan bare siteres med tydelig
kildeangivelse.

Redaksjonen avsluttet
28. november 2003.

Grafisk produksjon:

Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim

*Pilespisser funnet på og ved
snøfonner i Oppdal denne høsten.
Pilenden til venstre, som har
fastsurrede fjær fra storfugl, er et
svært sjeldent funn. Foto Per E.
Fredriksen, Vitenskapsmuseet*

Leder

KJÆRE LESER

Som forsidebilde har vi nok en gang valgt pilespisser fra Oppdals-fjellene. Denne høsten har pilespisser og pileskaft – det ene funnet flottere enn den andre – så og si strømmet inn til Vitenskapsmuseet. De godt bevarte pilespissene, de eldste ca. 1500 år gamle, er funnet i nærheten eller på snøfonner. Og trolig har fjelloppsynsmann Tord Bretten opplevd sin mest spennende høst i fjellet. I *Nye funn* forteller han selv om pileeventyret.

Vi skal dessuten til Vestnes i Møre og Romsdal, der arkeologene i utgangspunktet skulle foreta en flateavdekking, for å finne rester etter hus. Men her kom det overraskende nye funn frem, og i tillegg måtte man grave ut en tilsynelatende uanselig røys, som slettes ikke var så uanselig, når det gjaldt innhold. Kvinnen som var begravd i en båt, var rikelig utstyrt med smykker og husgeråd. Gravmonumentet og det rike gjenstandsmaterialet avspeiler en vikingtidskvinne som levde i velstand.

Utgravningene på Folkeblibiotekstomta på 1970-tallet og på Erkebispegården på 1990-tallet, har bragt for dagen enormt mye kunnskap om kaupangen og middelalderbyen Trondheim. Derimot vet vi langt mindre om aktiviteten på halvøya før denne tid. I artikkelen *Nidarnes før Nidaros* kan leserne følge sporene til det førurbane jordbrukslandskapet på halvøya og hvordan de geologiske endringene gav premissene for den første bosetningen her. Funn fra bygninger og fra graver gjør at vi kan skimte jernaldermennesket omgitt av gårdstun, gravsted og dyrket mark.

Vi skal oppholde oss i Nidaros litt til, for hvordan var det å leve her i «den mørke middelalder», da man ennå var tusen år unna elektrisk lys? Tanken er nok fjern for de fleste. Kunstig lys og varme er en selvfølge, ikke bare i hjemmet, men også i hytter på fjell og ved sjø. I *Spor* kan vi denne gang følge arkeologen på hennes vandring mellom klebersteinslamper og ildsteder i middelalderbyen, og se hvordan de kan fungere som en nøkkel for å forstå hvordan mennesket den gang brukte kunstige lyskilder.

Nok en gang skal vi dykke inn i Vitenskapsmuseets «raritetskabinett». Historien om reisesekretæren og predikanten Bertrand M. Nilsen, som samlet gjenstander fra både lulesamisk, nord- og sørsamiske områder, er interessant lesning for de fleste, og gjenstandene viser at moter krysser grenser på tvers av etnisk tilhørighet. Så, kjære leser, vel bekomme.

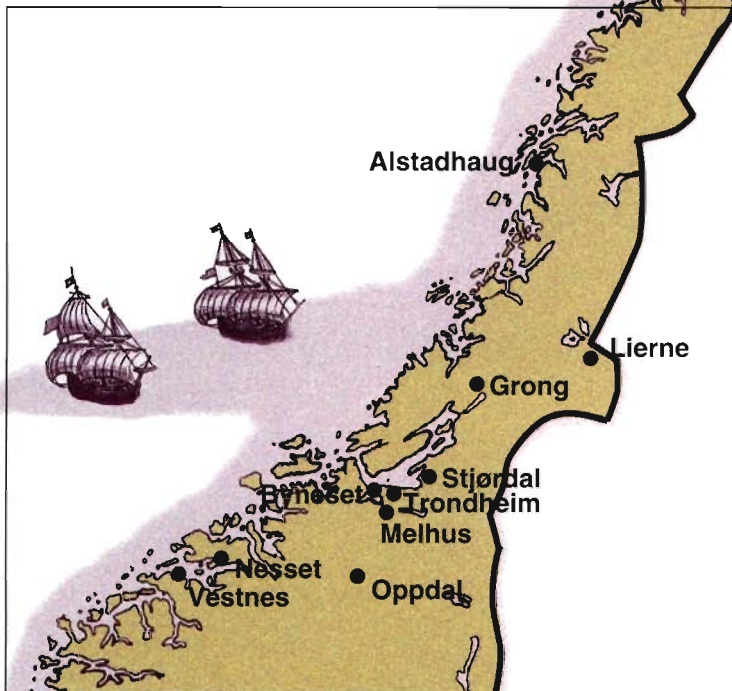
Aud Beverfjord

Tidstabell

eldre steinalder	
10 000-3000 f.Kr.	
ynge steinalder	
3000-1800 f.Kr.	
bronsealder	
1800-500 f.Kr.	
førromersk jernalder/ keltisk jernalder	
500-0 f.Kr.	
romersk jernalder	
0-400 e.Kr.	
folkevandrings-tid	
400-500 e.Kr.	
merovingertid	
550-800 e.Kr.	
vikingtid	
800-1000 e.Kr.	
middelalder	
1000-1536 e.Kr.	

Illustrasjon ved Hege Bø.

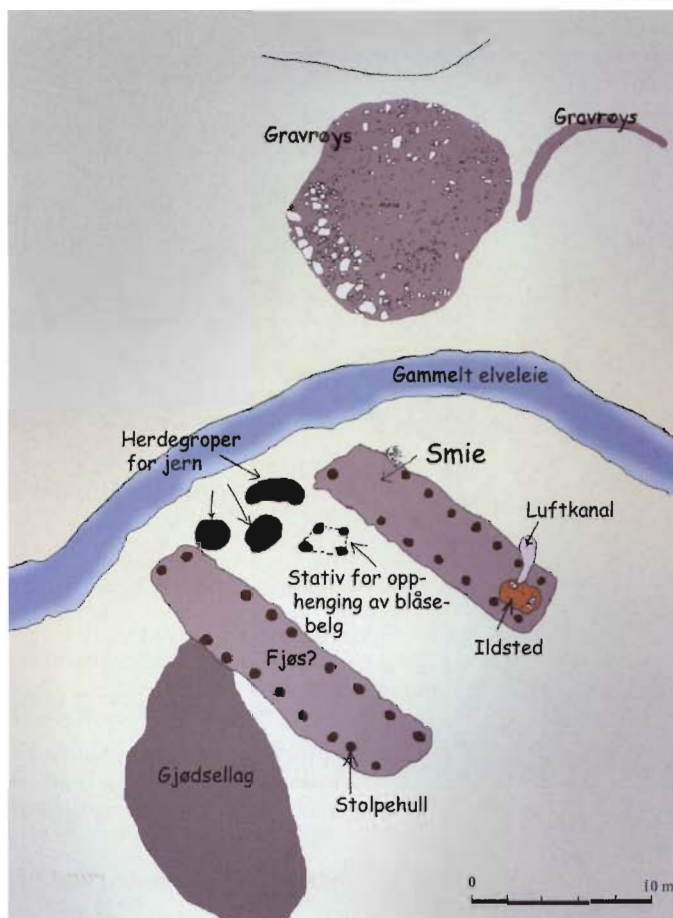
Innhold

Husfrua på Vike Anne Haug og Lars Olav Johansen	4
Nye funn: Flere pilespisser fra Oppdalsfjella Tord Bretten	9
Ulvefanst i ulvestuer Ragnar Orten Lie	10
Nidarnes før Nidaros – bosetning på Nidarnes-halvøya i jernalderen Chris Mclees	14
«Et lyspunkt i tilværelsen» – mennesket, ilden og lyset i middelalderens Trondheim Hulda Brastad Bernhardt	18
Nytt på bokmarkedet	21
Debattinnlegg: Genuis loci og Trondhjems opprinnelse Ingvar Mikkelsen	22
Den hellige Birgitta – 700-årsjubileum for hennes fødsel Birgitta Berglund	25
Middelalderkirker i Stjørdalen Dag Bertelsen	30
Hav prest ristet runer i Melhus kirke Karin Fjellhammer Seim	34
Den ensomme elgen Kalle Sognnes	36
Historiske spor i ornitologisk database – hundreårs perspektiv på biologisk mangfold i Trondheim Kristian Overskaug	38
Raritetskabinettet – Vitenskapsmuseets etnografiske samling Hornluen – en høyreist og fargerik hattemote Britt Eli Thingstad	42
Et møte mellom gresk og norsk arkeologi – utgravninger i Hellas sommeren 2003 Alexandra Angeletaki	46
100 år siden: Beskyttende øyne av glass Brynja Björk Birgisdóttir	49
Pengeklang i klokkeklang Øystein Ekroll og Jon Anders Risvaag	50

Husfrua på Vike

Plantegningene viser de to langhusene, det ene antagelig et fjøs. Like nord for anlegget lå to gravrøyser.

For mer enn tusen år siden ble en kvinne gravlagt i en båt på Vike i Vestnes i Møre og Romsdal. Sommeren 2003 ble graven undersøkt av arkeologer fra Vitenskapsmuseet. Det overraskende funnet viste seg å inneholde mange supplerende fragmenter om den forhistoriske bosetningen her.

Tekst Tekst Anne Haug og Lars Olav Johansen

Fragment av bronsespenne med ornamentikk i dyrestil. Legg merke til tekstilrestene som har festet seg til bronzen nederst til venstre. Foto Bruce Sampson

Ny vei og bru over Tresfjorden var under planlegging ved Vike, og her var det tidligere funnet spor etter gammel bosetning. Området ligger like ved Vike kirke og E.B. Bendixen skriver i sine reiseskildringer i 1877 og 1878 følgende: «Længre inde ved Tresfjorden, paa Ytre Vik; rester av 4 brolagte kredse ved nøstene og lidt ovenfor dem 4 røser, deriblant en meget stor, alie med tydelige randstene.»

På Bendixens tid lå det altså et gravfelt på Vike Ytre. Bortsett fra en liten haug like N for kirka, er det i dag ingen spor å se etter dette gravfeltet. På et jordskiftekart fra 1876, finnes det avmerkninger som er tolket som gravrøyser. Utover dette er det vanskelig å stedfeste

mer nøyaktig Bendixens observasjoner. I dag består området av dyrket mark, ca. 5 meter over dagens havnivå.

Under fylkeskommunens forundersøkelser var det funnet spor etter bosetning i form av stolpespor og kokegroper, men ingen større steinpakninger som kunne tyde på at det kunne ligge overpløyde rester av gravrøyser, og vi antok derfor at om det hadde ligget graver her, var de for lengst fjernet og ingen spor var bevart. Så feil kan man ta!

LANDSKAPET

Undersøkellesområdet utgjorde en del av en stor, vid flate like ved Vike kirke, ved innløpet til Vikebukta. Området ligger nær sjøen, bare ca. 5 meter over dagens havnivå. Strandlinjekurven for området viser at sjøen har stått 1,5–2 m høyere rundt Kr.f. Vikeelva, som renner ned fra fjellområdene mellom Helsetnakken og Vikenakken har i dag sitt utløp i sjøen like sør for vårt undersøkelsesområde. Både de gamle strandlinjene og Vikeelva har vært av betydning for bosetningen i forhistorisk tid. Under utgravningene fant vi spor som tyder på at elva har endret løp. I dette området ble det også funnet flere slagglumper. Nedsenkningen er antagelig et gammelt elveleie. Det er vanskelig å si med sikkerhet om det er det gamle elveløpet til Vikeelva vi har funnet, om det er en sidearm av elva som er uttørket, eller om det har rent flere elver i området. Uansett har dette elveløpet hatt betydning for lokalisering av bosetningen i jernalderen, og den aktiviteten som har foregått.

HUSENE

Under arbeidet ble det funnet spor etter to hus. Disse var såkalte treskipete hus, med to sett takbærende stolper. Veggstolpene fant vi få spor etter. De trengte da heller ikke å stå så dypt ned i jorda som de takbærende stolpene, og har sannsynligvis forsvunnet under dyrking. I et av husene ble det funnet spor etter et ildsted. Husene ble ikke avdekket i all sin lengde, da begge husene fortsetter inn under hovedveien E 139 i øst. Husene ligger parallelt, orientert sørøst-nordvest, og de ser ut til å ha vært i bruk samtidig. Stolpesporene stopper ved kanten på det gamle elveleiet, og det tyder på at elva har rent her den gang husene var i bruk. Slagglumpene som ble funnet i den uttørkede elveleiet, kan også ha sammenheng med den aktivitet som har foregått her.

DET NORDLIGSTE HUSET – SMIA

Sporene etter det nordligste huset har en lengde på ca. 14 meter og en bredde på 5 meter, men huset har trolig vært noe lenger fordi stolpehullene synes å fortsette inn under hovedveien. Her ble det funnet et forholdsvis stort ildsted, som har vært lagt opp med stein i en tilnærmet rektangulær form. I tilknytning til ildstedet ble det også funnet en smal steinsatt grøft, som endte i en sirkulær nedgravning like

i ytterkant av huset. Denne nedgravningen var fylt med trekullbiter og en del skjørbrønt stein. Trolig har dette vært en form for lufttekanal som skulle sikre og regulere en luftstrøm inn til ildstedet. Kanskje har den også bidratt til et bedre inn klima. Som en parallell kan det nevnes at samme type lufttekanal ble funnet under utgravninger i Gausel i Stavanger. I et av husene der fant man en steinforet smal sjakt som strakk seg fra ildstedet og ut langs vegg. Dette huset ble datert til folkevandringstid.

Under den videre undersøkelsen av huset på Vike ble det funnet en del slaggbiter, spesielt i stolpehullene i den vestlige delen av huset, ut mot det gamle elveleiet, men også i ildstedet. En større nedgravning i tilknytning til huset inneholdt til dels store slaggbiter. Dette er smieslagg, og samme type slaggbiter ble også funnet i det gamle elveleiet. Dessuten var det tre større nedgravninger mellom de to husene hvor det lå mindre slaggrester og trekull. Alle tre ligger like ut mot det gamle elveleiet. Nedgravningene kan muligens være groper hvor man herdet jernet. Mellom de to husene ble det funnet fire mindre stolpehull, som formet et kvadrat på ca. 2 x 2 meter. Alle stolpehullene inneholdt smieslagg. De fire stolpehullene er antagelig rester etter et stativ eller et oppheng. Ingen smie uten en belg, kanskje er disse stolpene restene etter stativet som holdt belgen oppe. Det er ingen tvil om at vi har funnet rester etter en smie, som sannsynligvis kan dateres tilbake til yngre jernalder. Det er funnet svært få smier i fra yngre jernalder, og dette er den første innenfor Vitenskapsmuseets distrikt. Man kjenner til en lignende smie fra L'Anse aux Meadows på Newfoundland, som ble undersøkt av arkeologen Anne Stine Ingstad på 1960-tallet. Smia ble datert til vikingtid, og ble funnet ved en elvebank litt unna de andre husene. Smia på Vestnes har en lignende beliggenhet, på en sandbank ved et tidligere elveleie. Av andre smier er det funnet en i Gene i Nord-Sverige, som kan dateres til samme periode. Også på Rødsmoen i Åmot i Hedmark har man funnet lignende smier. Det er vanskelig å avgjøre om hele huset som er funnet på Vike har vært benyttet som smie. Ser man på fordelingen av slaggrester, er konsentrasjonen størst i den delen av huset som ligger lengst mot vest, nær det uttørkede elveløpet, noe som kan tyde på at resten av huset har vært benyttet til annen virksomhet.

DET SØRLIGSTE HUSET – FJØSET

Det sørligste huset var noe lenger, ca. 16 meter langt og 5–5,5 meter bredt. Også her fortsetter stolperammen inn under veien i øst, og vi kan ikke si nøyaktig hvor langt huset har vært. Svake spor antyder at det kan ha vært et ildsted også her, men mye mindre enn i det nordligste huset. Interessant i forbindelse med dette huset var en stor, mørk humusholdig nedgravning, ca. 18 meter lang og 8 meter på det bredeste. Nedgravningen startet inntil det ene stolpehullet i sør og spredte seg utover. Det var mulig å ane sirkulære nedgravninger i

Gravrøysa etter andre framrensing. Den spissovale formen til en båt trer tydelig fram, hvor båten var fylt med stein. Foto A. Haug

Det nordligste huset som ble tolket som ei smie. Merk ildstedet i front på bildet. Foto A. Haug

ytterkant, sannsynligvis kokegroper, men ellers var laget forholdsvis homogent, med mørk brun humus med noen trekullbiter og mindre skjørbrønte stein. Dette er antagelig et gjødsellag. Kanskje har dette huset vært et fjøs? Det ble ikke funnet spor etter båseskinner, med dette kan skyldes at disse stolpene ikke trengte å stå særlig dypt ned i jorden, og har blitt dyrket bort på samme måten som veggstolpene.

Når det gjelder alderen på husene foreligger ikke ¹⁴C-dateringene ennå. Men funnmaterialet i fra undersøkelsene tyder på at de kan dateres til ca. 400–800 e.Kr., dvs. folkevandringstid.

Til venstre ser vi deler av et vevsverd i jern.

Til høyre håndtaket på en steikepanne i jern.

Jernstangen måler 77 cm.

Nederst har det vært en rund flat panne. Pannen kunne være mellom 20–25 cm i diameter. Foto Bruce Sampson

Plasseringen av ulike gjenstander gir oss mulighet til å rekonstruere hvordan kvinnen ble lagt i graven. Illustrasjon A. Beverfjord

Et bronsearmbånd med slangelignende motiv. Foto Bruce Sampson

dringstid–vikingtid. I 2002 ble det gjennomført en flateavdekking i forbindelse med utvidelse av kirkegården ved Vike, og ¹⁴C-dateringer fra dette området viser en stor aktivitet i folkevandringstid og tidlig vikingtid. Konstruksjonsmessig har det nordligste huset visse likhetstrekk med det ene huset som ble funnet under Gausel-utgravningene, og en datering til folkevandringstid tidlig vikingtid er derfor ikke usannsynlig.

DEN UANSELIGE GRAVRØYSA

Like nord for gårdsanlegget lå en samling stein av ulik størrelse. Mye tydet på at steinhaugen var en rydningsrøys. Dette bekreftet også de som var lokalkjent, og som hadde vært med på å rydde stein i området. Men selv om det i moderne tid hadde vært en plass for deponering av rydningsstein, var det ting som tydet på at steinrøysa ikke var en vanlig rydningsrøys likevel. For den var både nesten helt rund, og på sørsiden hadde den en såkalt kantkjede med store stein som dannet en ytre ring for røysa. De store steinene i kantkjeden var plassert med flatsiden vendt utover. Det var derfor mye som tydet på at det kunne være snakk om en gravrøys.

Kantkjeden og beliggenheten på bergryggen gav røysa et monumentalt preg til tross for at den etter avdekkingen ikke var høyere enn 20 cm. Omkretsen var på ca. 12 meter. Røysa har derfor sannsynligvis vært godt synlig i terrenget i sine «glansdager». Nærheten til de to husene på den andre siden av det gamle elveleiet fikk oss til leke med tanken om at husene og røysa kanskje kunne være samtidige. Gjennom hele jernalderen har det vært vanlig å gravlegge de døde i nærheten av boplassene.

BÅTEN FRA VIKE

Da gravrøysa ble undersøkt nærmere dukket det opp jernnagler og gjenstander av rustent jern. Det viste seg raskt at den døde var blitt begravd i en båt. Treverket var for lenge råtnet bort, men båten avtegnet seg nå som en mørk, brun, spissoval nedsenkning i den lysere undergrunnen og dannet dermed et «avtrykk» av skroget. Det eneste som var igjen av selve båten var klinknaglene, 106 i tallet, som lå spredt i hele denne nedsenkningen. På grunn av at treverket har forsvunnet, er det vanskelig å avgjøre om det har vært en enkel robåt eller om den har hatt mast og seil. Sannsynligvis var det også bare de nederste bordgangene på skroget som var bevart, noe som gjør det vanskelig å si noe nærmere om båttypen. På hver side av båten lå det en stor stein som sannsynligvis har vært brukt til å støtte opp båten mens man bygde opp røysa rundt den. Det var også lagt større steiner oppi båten over den døde og gravgodset.

Båtgraver er kjent i Norden fra det første århundre e.Kr. og frem til kristendommens inntreden på tusentallet. Men de fleste gravene stammer fra yngre jernalder (merovingertid og vikingtid), det vil si i tiden fra omkring 500–1000 e.Kr. Flesteparten av båtgravene er funnet i Norden, men det er også gjort funn av slike graver på Kontinentet, på De britiske øyer og i Russland. I Norge er de fleste gravene funnet langs kysten, men det er også langs elver og innsjøer i innlandet. De flotteste og mest kjente båtgravene er Gokstadskipet, Tuneskipet og Osebergskipet, som har blitt funnet i området rundt Oslo-fjorden. Vikebåten stiller ikke i samme klassen som disse skipene, men er likevel et interessant funn. Båten som var lagt i graven var ca. 4,5 meter lang og 1 meter bred, og lå i retning nord–sør. Ut i fra gjenstandsmaterialets beliggenhet ser det ut til at den døde har vært plassert med hodet mot nord. Dette er ikke uvanlig: ca. halvparten av båtgravene som er funnet i

Norge, er orientert i retning nord-sør. Man kan spørre seg om orienteringen er intensjonal i forhold til religiøse forestillinger om for eksempel Valhall eller Hel, men nyere forskning har vist at orienteringen heller har vært knyttet til topografiske kriterier. Båten fra Vike lå med langsiden mot sjøen, og det er derfor mulig at den døde var gravlagt for å kunne «se» ut mot havet.

HUSFRUA PÅ VIKE OG GRAVGAVENE

Båten har ikke vært brent, og både treverket og levningene til den gravlagte har for lengst råtnet bort. Gjenstandsmaterialet som den døde hadde fått med seg kunne likevel fortelle oss at det var en kvinne som hadde blitt gravlagt her. Hvilken status hun hadde i samfunnet er vanskelig å si med sikkerhet. Det var nok ikke alle som fikk en slik begravelse, og hun må ha hatt en viss sosial status i det samfunnet hun levde. Kanskje er det smykkene og husgerådene til husfrua på Vike-gården vi har funnet restene etter?

Midt i båten lå en spenne, perler og et armbånd i bronse. Spennen var en enkel, oval skålspenne i bronse, en form som er typisk fra siste del av merovingertid til tidlig vikingtid. Spennen var svært tynn og har vært støttet av et jernbånd på innsiden. Den var gravert med ornamentikk i dyrestil. På spennens overflate ble det funnet tekstilrester. Tekstil, som er et organisk materiale og som vanligvis råtner bort, kan i enkelte tilfeller bli bevart ved at de ligger i nærheten av bronse. Tekstilen blir dermed «smittet» av bronsen og går over fra å være organisk til uorganisk, og på den måten blir tekstilrestene bedre bevart. Det ble også funnet rester etter en annen skålformet spenne, men den var svært fragmentert. Slike skålspenner opptrer vanligvis i par, og ble brukt til å feste sammen drakten på hver skulder. Mellom spennene var det ofte festet et smykke med perler. Husfrua på Vike hadde hele tretti perler hengende i et smykke mellom spennene, både enkle og flerleddete glassperler i grønt, gult og blått, røde ravperler og millefioriperler. I nærheten av spennen og perlene ble det også funnet et armbånd i bronse. Under framrensing på

laboratoriet viste det seg at armbåndet var ornert med et slangelignende motiv.

Ved siden av smykkene ble det også funnet flere husholdnings- og håndverksredskaper. Vevutstyr ser ut til å være vanlig i båtgraver. Blant funnene på Vike var det et par lin- eller ullhekler. Dette er et redskap for karding av lin eller ull, der tynne tinner av jern er satt tett i tett i et treskaft. Treskaftet var råtnet bort, så det var kun de skjøre jerntennene som var igjen. Linhekler er kun funnet i et fåtall graver i Norge. Det ble også funnet en del av et vevspyd i jern. Vevspydet var festet til et trehåndtak og ble brukt til å presse de vevde trådene sammen. I tillegg ble det funnet en hanke til en stekepanne. Denne var 77 cm lang, men selve pannen var rustet bort. Stekepanner er det heller ikke funnet særlig mange av innenfor museets distrikt, og bare femten stykker er registrert, den siste i 1950. I tillegg til disse husgerådene ble det funnet deler av en jernsaks, rester av en kniv, ildslagningsstein og ildflint.

Det rike gjenstandsmaterialet og gravmonumentet levner ingen tvil om at det har vært en velstående kvinne som har blitt gravlagt på Vike, sannsynligvis med en viss posisjon. Kanskje er vi på sporet av en storgård på Vike, og kanskje er det husfrua på gården som ble gravlagt i denne røysa? Vi vet både ut i fra arkeologisk materiale og skriftlige kilder at frie kvinner i vikingtiden kan ha hatt betydelig makt, både når det gjelder verdslige og religiøse sysler. Kvinners maktposisjon blir spesielt knyttet til gården, og det er derfor ikke utenkelig at husfrua på Vike ble gravlagt i nærheten av gården sin.

Samfunnet i yngre jernalder har dessuten blitt betraktet som et ættesamfunn, der det kollektive stod over det individuelle, og der ættefelleskapet ikke opphørte med døden. Kontakten med de døde var viktig, og det er sannsynlig at gravanleggene kunne ligge nær bebyggelsen nettopp for å styrke og tydeliggjøre dette fellesskapet. Det er derfor godt mulig at husene og båtgraven på Vike kan være samtidige.

Et utvalg glassperler, mosaikkperler og ravperler fra båtgraven. Foto Bruce Sampson

0 5 cm

Fragmenter av en linhekle. Tennene kunne være opp mot 10 cm lange og var ofte festet til et trehandtak. Foto Bruce Sampson

Forfatter
Anne Haug er forsker ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.
Lars Olav Johansen er stud.philol. ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Ulvefangst i ulvestuer

Når vi ser på oppstyret omkring de noen titalls ulvene som i dag finnes i Norge, må man huske på at det i tidligere tider fantes 2500–3000 ulver i landet. Dessuten var det et like stort antall bjørner. Vi skjønner at ulven i gamle dager kunne være en stor trussel for folk og fe, og at jakten var viktig. Før geværet kom, var ulvestuene en av de mest effektive fangstmetodene.

Tekst Ragnar Orten Lie

«Ulvesturøra» omtales i Gårds- og ættesoge for Nesset i Romsdal. Her er det en gammel dyregrav som kalles Ulvestua, og kan hende skriver den seg tilbake til den tid da folk også måtte ty til viltet i skog og fjell for å greie seg. Eller kanskje var dette en felle for selveste gråbein som herjet i krøtterflokkane? Det siste er nok mest sannsynlig.

I 2002 kom en henvendelse til kulturavdelingen i Møre og Romsdal om denne ulvestua. Det var Eresfjord skole som ville søke Norsk kulturarv

om midler i tilknytning til en ryddeaksjon. Forespørselen medførte at vi ble klar over hvor lite vi egentlig kjente til ulvestuene som kulturminne. Hvor gamle var de? Hvor mange var det igjen? Hvordan var de bygget og plassert?

I Møre og Romsdal kjenner vi til fem sikre ulvestuer, tre av dem i Vestnes kommune, én i Nesset kommune og én i Rindal kommune. Det skal også være registrert to i Surnadal kommune og én eller to i Nesset kommune i tillegg til Ulvestua.

ULV I FORHISTORIEN

Jakt og fangst av ulver har foregått siden mennesker og ulv kom i kontakt med hverandre. I størstedelen av steinbrukende tid har ulv og menneske konkurrert om maten, og ulven har nok tidvis hatt menneske på menyen. Med innføringen av jordbruk og husdyrhold i yngre steinalder aktualisertes behovet for fangst og jakt for å holde ulven bort fra gårdene og sikre husdyrene. Noen organisert jakt var det neppe, men hver gård måtte holde seg og sitt trygg med alle midler. Buskapen måtte til enhver tid gjetes, og gjeterne måtte helt fram til 1800-tallet aktivt jage bort rovdyr.

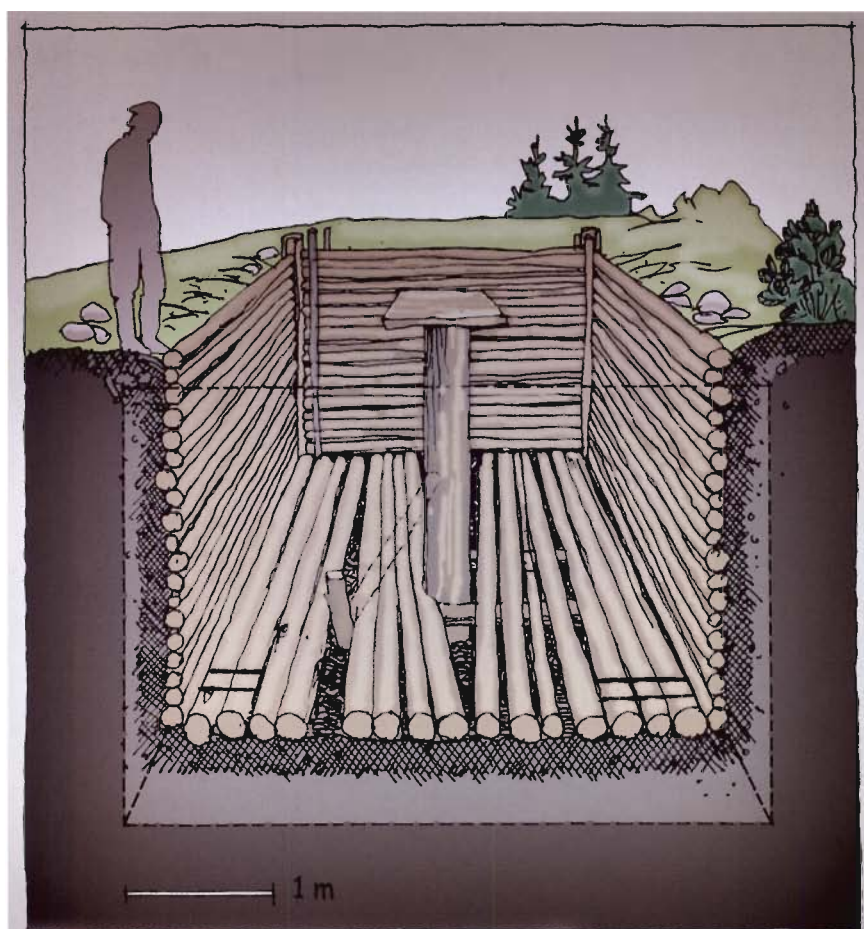
Jakt har i Norge alltid spilt en viktig rolle. I middelalderens lover, med røtter i jernalderen, ser vi at kun jordeierens interesser er ivaretatt. Grunneieren har all rett til jakt i egen skog. Men unntaket er jakt på ulv og bjørn, altså rovdryrbekjempelse. Ulvejakt har preg av å være drevet for å beskytte buskapen. I tillegg var pelsen verdsatt, og det å felle ulv har jo alltid vært betraktet som en mannebragd.

I jernalderen ser man alt på 400-tallet e.Kr., at Ulv er benyttet som mannsnavn. Dette forteller oss at man den gang ikke bare hadde negative følelser for ulven, men trolig også en viss beundring og respekt. I skrifter som omhandler vikingtiden brukes ulv/varg ofte som kjenning i forbindelse med krig. Håkon den gode beskrives i slaget ved Rastarkalv på Frei som «vargdreperen». Krigere og ufredsmenn beskrives i diktningen ofte som ulver, og også i mytologien har ulven en sentral rolle.

*Hlaðdnir vöru hólða
ok hvitra skjalda,
vígra vestrænna
Ok valskra sverða;
grenjuðu berserkir,
guðr vas á sinnum
emjuðu ulfhednar
ok ísörn dúðu*

*De var lastet med hærmenn
og hvite skjold,
med vestrøne spyd
og velske sverd;
berserker remjet
der striden raste,
ulvhedner ulte
og jernvåpen skalv.*

Slik kvad skalden Øyvind hornklove om Harald hårfagres strid ved Hafsfjord. Ulvhedner er en berserk kledd i ulveskinnsstrøyer. Berserkene var krigere knyttet til kongens hird og Odin-kult. I norrøn mytologi er mye av Odins skikkelse knyttet til ulver. Odin framstår ofte som den grå, gåtefulle vandreren. Odin er sveikefull og en som ypper mennesker til strid. Som sjaman

Rekonstruksjon av ulvestue. Etter M. Brockmann, 1855.

har Odin ulveham og i Volsunge-sagnet er to av Odins ynglinger fanget i ulveham. Det er i de øvre sosiale lag rundt Odin-kulten, at menneskenes ambivalente oppfatning av ulven er mest positiv. Ulven er krigernes forbilde i en ufredstid der døden aldri er langt unna. Krigeren, som ulven, lever av å drepe, og idealet er å dø i kamp. Ulvens evne til å jage effektivt i flokk og oppfatningen av nådeløshet er lett å knytte til et skremmende ideal for krigernes framferd. Tradisjonen med mennesker i ulveham ble etablert i vikingtid, både som krigere i ulvekapper og sjamaner i ulveham.

ULV I SKRIFTLIGE KILDER

Ved innledningen til kristen middelalder var ulven et fryktet, men respektert rovdyr, nært knyttet til tidens krigerideal. I det nye kristne verdensbildet måtte respekten for ulven vike for hatet, og ulven som bilde på det onde fikk en mer sentral rolle. I det nye kristne verdensbildet var dessuten mennesket naturens hersker. Med et slikt syn, med kultur kontra natur, ble synet på rovdyr som konkurrent og trussel ytterligere forsterket.

I året 1555 skriver den svenske erkebiskopen Olaus Magnus boken «Historia om de Nordiska folken». Her omtaler han ulv som et stort problem. Som sjangerbok er beskrivelsene krydret med endel folkelig overtro, men dette er likevel en svært viktig kilde. Magnus forteller at de blodtørstige ulvene er farligst om vinteren når de trekker ned mot bebyggelsen på jakt etter hunder, folk og fe. Ulvene værers svangre kvinner, og disse må beskyttes spesielt. De er svært truende overfor de reisende, og selv på kirkevei må man ha væpnet vakt. Flere kilder oppgir at man sleper tau og annet etter sledene, og at dette skremmer ulven fra forfølgelse. Magnus oppgir flere metoder for å ta livet av ulvene. Man setter ut ulvesakser med åte, man skyter dem med piler «eller störta i sin lystnad efter rof ned i underjordiska hålor». Dette siste er nok ulvestuer, og det oppgis at jerv og rev fanges på samme måte. Fortellinger om mennesker som forvandler seg til ulver og omvendt, går tilbake til de klassiske forfatterne Ovid og Plinius, og Olaus Magnus forteller levende om slike tilfeller, og at straffen for slik framferd var å bli brent på bålet.

Vi vet lite om hvor stor ulveplagen var i forhistorien og i middelalderen, utover at det var såpass stort press at man gjennom lovverket la til rette for økt jakt. For storvilt har vi opplysninger om sterk tilbakegang i viltbestanden på Vestlandet og i landet generelt i siste halvdel av 1500-tallet, med blant annet kongelige påbud om tre års fredningstid i deler av landet i 1551. Det skal ha vært en bølge med mye ulv sent på 1500-tallet, men en sykdom skal ha medført stort fall i bestanden. På 1600-tallet skal det ha vært en ny topp og påfølgende nedgang sent på 1600-tallet. Sterk vekst rundt 1720 skal ha ødelagt hjorte- og elgstammene i store deler av landet.

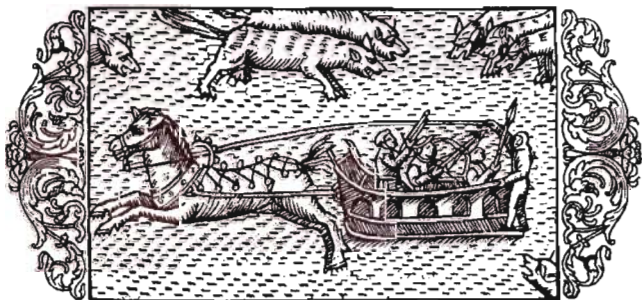
Hans Strøm forteller i «annotasjons boog over de merkverdigheder som udi Syndmørs Foderie forfindes, indrette(t) Anno 1756», at ulven begynte å komme til Sunnmøre i årene fra 1715 og at de kom nordfra. Gårder ble lagt øde fordi man ikke greide å beskytte sine dyr

mot ulven. Erik Pontoppidan forteller i «Norges naturlige historie» fra 1752–53 at ulven før 1718 knapt var å finne på Vestlandet, skjønt den alltid hadde vært på Østlandet. Schønning forteller i sin bok «Reise som gjennem en deel af Norge i de aar 1773, 1774, 1775», at det oppholder seg endel hjort på Sekken, noen få finnes også på fastlandet, men de tidligere så tallrike hjortebestandene skal «tilforn [...] av ulvene bleven ødelagt». At ulvebestanden utgjør et stort problem vitner Schønings beskrivelse av gårdsdriften på øyene om, der de har den fordel at de er fri for plagen fra bjørn, ulv og rev.

I 1743 sendte det Danske Kanselliet ut de berømte 43 spørsmål av historisk-topografisk art, og amtmann Tønder sitt svar er datert Molde, 2. november 1744. På spørsmål nr. 9 lyder Tønders svar slik: «Reens-diur skydes udi de inderste romsdalske Fielde. Hjorter haver i fordums Tid her i Fogderiet været i floktal, hvilke nu omstunder ere ganske faae, og meget Rare. Skylden er de udi mængde graadige Ulfve, som gjorde det ynkelige Mord for 5 Aar siden paa en meget stor Haab Hiorter, der i flugt for Ulfvene vilde Reterere sig over fiorden een halv Miil breed til een Øe kaldet Otterøen udi Agerøe Præstegield, men af modstridig Vind og Bølger, maatte snu tilbage, og søge det Land de kom fra, hvor da een heel Ulfve-Battalion stod færdig til slagting, saa Strand-Bredden derefter fantis opfyldt med een U-tallig Hoben Hiortebeen og Skancker. Eet

Miniatyr fra middelalderen. Ulven blir lokket mot åtet, som ligger inni et kve.

Illustrasjoner fra Olaus Magnus, 1555. Det midterste er hentet fra kapitlet om rev og forskjellige fangstmetoder, deriblant ulvestue.

Miniatyr fra ca. 1400 i den berømte jaktboken «Livre de chasse» av Gaston Phehus i Ms. 616 i Bibliothèque nationale de Paris. Her ser vi en «ulvestue» med dekke og luktspor som ulven følger.

beklagelig Tab, ellers hafde paa denne Ø Otterøen bleven een stor Hiorte-Colonie...»

Når ulven kommer tilbake til fylket i første halvdel av 1700-tallet, synes hjorten raskt å tape terreng. Flere steder i landet fortelles det om at bjørn og ulv truer elg og hjortestammer og at ulv tar mye rein. Nedgangen i hjortestammen påvirker igjen ulven. Fraværet av et sentralt byttedyr, fører til at ulven må trekke ned mot folk for å finne sitt bytte. Ulv som rev er sårbar for endringer i andre bestander, og tilgangen på lemmen, hare, hjort m.m. er utslagsgivende for bestanden. Innføringen av skuddpremie i 1733 er svar på et alvorlig problem. Ulveflokkene som streift rundt på 1700-tallet skal ofte ha vært på ti til tyve dyr og utgjorde en reel trussel for både vilt, folk og fe. Denne bølgen med ulveflokker skal ha vart til omkring 1740-årene. Det kan være at ulvebestanden ble bygget opp som følge av at antall storvilt, som hjort og elg, steg utover på 1600-tallet. Det fortelles om forsøk på fredning av storvilt i siste halvdel av 1500-tallet, og at stammene på Vestlandet nesten var utryddet.

I 2002 ble Ulvestua ryddet fram av elever fra Eresfjord ungdomsskole. Skolen skulle finansiere skoletur og fikk 2500 kr fra Norsk Kulturarv for å rydde kulturminnet. På bildet ser vi Magnar Nauste Hårstadstrand, Andreas Frisvoll, Dag Ringstad og Gunnhild R. Meringdal. Foto Per Einar Strand

Opplysningene om at ulvene vender tilbake til Vestlandet på 1700-tallet kan, sammen med opplysningene om lave antall storvilt, tyde på at ulvestuer ikke har vært nødvendige på Vestlandet på 1600-tallet.

ULVEJAKT

Rovdyrforskerne går ut fra at det i tidlige tider var ca. 2500–3000 ulver og 2500–3000 bjørner i Norge. Bestanden har variert, men det oppstyret 20–40 ulver skaper i dag, er en tankevekker. Uten gode skytevåpen egnet for forfølgelsesjakt, var man i stor grad avhengig av fangst i feller, selvsqudd og gift for å holde ulven unna tamdyrene. Det er først med bedre skyteåpen på 1700–1800-tallet at man begynner å få kontroll på ulven i deler av landet. Utover på 1850-tallet knekker man stammen, og man ser deretter en stadig nedgang i antall ulv. Aktiv bruk av skuddpremie er et viktig element i denne nedskytningen. Jakten foregikk oftest med utlagt åte, men gift og ulvesaks var også i bruk.

Pontoppidan forteller at man brukte selvsqudd og «undertiden bruger man, dog nu omstunder ikke meget, de saa kaldede Ulve-Stuer, eller dybe og steile huler, gravede ved en Defilé hvor han skal gjennem, og skjulte med et laag paa skråmt, som en felde, der flippeer ned og lukker til igjen, da man undertiden finder ulven sittende i en krog tillige med andre dyr, hvilke han av lutter frygtaglighed ikke øver, saa siges og, at man undertiden finder et menneskes iddne hos ham, hvorfor det er befalt, at gjøre varsel i naboelavet, naar saadan ulve-stue anlegges. Et slags guulagtig stoffe, som i lange trevler findes paa furre-trærne, og skal være forgiftig, blandes i det Aadsel, som settes for ulvene, og skal dem være dødelig».

Ulvelav vokser i eldre og høytliggende skog i innlandsstrøk, helst på eldre furustammer. Ulvelav skal ikke ha medført noen øyeblikkelig død, og siden en forgiftet ulv kunne tilbakelegge flere kilometer, fikk man ikke nytte av pelsen. Dette synes å være en metode for rent ulvedrap og ikke jakt etter pels og skuddpremie. Hvor gammel bruken av gift kan være er usikkert.

ULVESTUER

Ulvestuene ligger som regel på innmarksnær utmark. De skulle hindre ulven i å ta dyr på gården. Funksjonen er lik dyregravene for elg, hjort og rein. Ulvestuene er generelt sett større enn andre dyregraver. Av form kan ulvestuene være runde, fire-, seks-, eller åttekantet. Dybden har vært på minst tre meter. De er gravd ned i områder med løsmasse og har en egnet plassering. Innvendig har ulvestuene hatt en trekonstruksjon eller en steinmur. Alle de fem sikre registreringene i Møre og Romsdal er runde med steinmur. I motsetning til andre dyregraver ligger ulvestuene alltid alene og ikke flere dyregraver i system, slik som de som ble laget for storvilt. På 1700-tallet fantes det profesjonelle rovdyrjegere i Norge. Prester og embetsfolk stod bak en organisert rovdyrbekjempelse med gift og finansiering av innleide jegere. I Hedemark ligger påfallende mange av ulvestuene på embetsmannsgårder, prestegårder og lensmannsgårder. – I likhet med andre dyregraver ble graven dekket med greiner og gress. Midt i ulvestua stod en kraftig

stolpe og åtet ble plassert på en liten plattform på denne stolpen. Etter tradisjonen kunne dette være levende dyr som hvalper og kattunger. Når ulven skulle ta åtet falt den igjennom dekkmaterialet og ned i grava. I Bromanns verk «Antecningar öfver jagt och skjutkonst» fra 1855 gis en detaljert beskrivelse av oppbygging av ei ulvestue. Det er her snakk om fire- og åttekantede groper med treramme slik de ble benyttet i Sverige. I Sverige var ulvestuer i bruk lengre opp i tid enn her til lands. Bromann skriver at ulvestuen bør anlegges på en åpen plass, og helst på en forhøyning for lettere å lede vannet vekk fra gropen. Torven ved den ytre vollen skjæres bort, legges til side og legges nøyaktig tilbake der dette behøves. Dybden bør være ca. 3–3,5 m og bredden bør være minst 3 m i indre mål etter oppbygging. I bunn og i topp tømres en grov treramme. Mot denne trerammen reises så «bordkledning» av 4 toms tykke stokker. I hvert hjørne legges grovt hugget virke eller planker slik at hele åpningen danner en åttekant. Midt over gropen legges stakk med en tykkelse på 8 tommer dybde og ikke mer en 4 tommer i nedre kant og med trekantet snitt, slik at den slutter med egg eller rygg. Midt på stokken festes en rund skive med ca. 30 cm bredde med et stort hull i midten og 16 små hull rundt kanten på skiven. I det store hullet festes trinsen hvor det levende agnet (hund eller and) er bundet, og i de 16 små sidehullene stikker man endene på de 16 kvistene som danner dekket på gropa. Etter tømringen fjernes all trespon og jorda fylles utover kantvallen og torva legges på slik at alt ser mest mulig naturlig ut. Gropen bør gjøres ferdig om våren, og om sommeren bør den være tildekket slik at rovdirene ikke blir var gropen. Om høsten, i slutten av oktober, blir de 16 kvistene, som er akkurat tykke nok til å bære dekket med halm, satt inn i festene på den faste skiven. Halmen, som er gjort klar, strøs jevnt ut over som dekke, og til slutt strør man litt rester av halm fra sauefjøset. For ulven er hund det beste åtet, men for fangst av rev kan gås eller and benyttes. Åtet settes ut om kvelden og taes inn om morgenen. Det levende åtet festes på skiven med løkker. Når man er ferdig kan man gjerne slepe en halvstekt katt etter seg for å sette rovdirene på sporet.

På bakgrunn av de utgravde ulvestuene i Norge synes man å ha foretrukket midtstolpe som feste for skiven, og ikke tverrligger slik som Bromann beskriver. Etter Asbjørnsens beskrivelser i «Om ulve- og rævefangst» fra 1840 grunnir han bruken av tverrligger med at gauper som gikk i ulvestuene kunne klatre opp midtstolpen og komme seg fri. Han beskriver bruken av tverrligger som et svensk fenomen og som en relativ ny metode. Beskrivelsen synes ellers å bekrefte det norske tradisjonsstoffet med bruk av levende hunder som åte. Verken bruk av hundehvalper som åte eller å slepe rundt på halvstekte katter ville vært særlig populært i dag. Asbjørnsen anbefaler bruk av «en mindre puddel med uklippet haar, eller en lurvete bondehund, som er vant ved at ligge ude i kulden». Poenget er som i Asbjørnsen og Moes fortelling om «Han far sjøl i stua» at lyden fra det levende åtet, samt luktspor skulle tiltrekke seg rovdirene. At fellen var mest i bruk høst og vinter stemmer også med opplysninger om at ulven helst jaktet ville dyr i

skog og fjell vår, sommer og høst, men trakk ned mot bebyggelsen når vinteren satte inn.

I fortellingen om «Han far sjøl i stua» fortelles og om at ei eldre kjerring detter ned i ulvestua, sammen med en bjørn, en rev og en ulv. I lovverket ser en at dette har vært et reelt problem. Det er klare regler for hvordan man skal varsle bygd og naboer om at man tar i bruk ulvestuer. På 1800-tallet kommer en lov som har som formål å få folk til å fylle igjen dyregravene for å forhindre tap av husdyr.

Gerhard Schøning forteller om en plyndret gravhaug i Skogn som «man i de seenere Tiider har brugt til Ulve-stue». Så her har vi jo også gjenbruk av kulturminner.

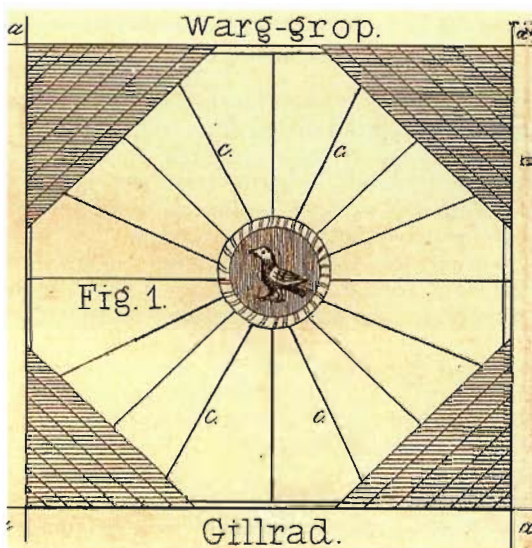
DATERING AV ULVESTUER

Ulvestuer er hovedsakelig kjent fra Østlandet. På Østlandet tyder mye på at fangsten i ulvestuer har foregått til ut på 1800-tallet (i begrenset omfang) og de få arkeologisk undersøkte ulvestuene (2–3 stk) er datert til

Bildet er laget med utgangspunkt i tre figurer, tolket som en slags sjamaner kledd i dyreham, avbildet på tekstiler funnet i Oseberg-skipet. Illustrasjon Ragnar L. Børshem/arkikon.no

Miniatyr fra ca. 1400 i den berømte Jaktboken «Livre de chasse» til Gaston Phehus i Ms. 616 i Bibliothèque nationale de Paris. Originalen er skrevet omkring 1388. Her ser en «ulvestua» med dekke og luktspor som ulven følger.

1600- og 1700-tallet. På Vestlandet er det mye som tyder på at ulvestuer går lengre tilbake og at flere av dem kan være fra middelalder eller jernalder, men her er ingen faglig undersøkt. Siste bekrefta bruk er opplysninger fra tingprotokollene i Surnadal hvor det er utbetalt skuddpremie for en ulv tatt i ulvestue i 1768. I middelalderlovene finnes de første benevnelsene av ulvestuer. I Magnus Lagabøters Landslov fra 1274, som er basert på de eldre landskapslovene, finner vi regulering av jakt og fangst hvor ulvestuer nevnes. Landskapslovene er først nedskrevet på 1000-tallet, men går lengre tilbake i tid.

«Dyregarder og dyregraver skal hvem som vil gjøre i almenningen, slik at ikke annen manns veidevon spilles, på den måte som før er sagt om gildrer og veideveide. Ingen skal gjøre dem nærmere enn at det ikke kan høres øksehugg til den neste gård som før står, eller til tuftene deres som folk vil bygge hus på. Gjøre skal man dyregard ut fra enden av andres dyregard om man vil. Men om revegard eller spydgard eller dyregard eller ulvestuer eller bjørnebåser ligger lenger unyttet en 10 vintre, da kan hvem som vil sette dem opp og nytte dem, mens han vil opprettholde dem.»

Rovdyrbekjempelse går altså over grunneiers rettighet og det var først i 1932 at det kom en lov som gav grunneierne enerett på all jakt og brøt det eldgamle prinsippet om at hvem som helst kunne drive jakt på rovdyr uten å ta hensyn til eiendomsrett. Dyregraver for fangst av elg er kjent fra yngre steinalder. De fleste undersøkte anleggene synes benyttet i perioden fra Kristi fødsel og fram til svartedauden i 1349. Metoden er lik for ulvestuene, og det er slik sett ikke usannsynlig at ulvestuer er brukt i for eksempel store deler av jernalderen (500 f.Kr.–1030 e.Kr.) Behovet for ulvestuer er egentlig tilstede senest fra den gang man innførte husdyrholdet, rundt 2000 år f. Kr., og metoden med dyregraver for annet vilt er kjent fra denne tid.

En annen vurdering er å se ulvestuene opp mot utviklingen av skytevåpen. Ved innføring av armbrøsten fikk man et kraftig skytevåpen og en teknologi som var egnet til selvskudd. Utover 1500- og 1600-tallet kommer geværet i bruk; på 1700–1800-tallet har man gode geværer. Ser vi på utviklingen med utbetaling av

skuddpremie på 1700- og 1800-tallet, synes geværjakten å være mye mer effektiv enn bruk av ulvestuer. Ulvestuer var også tidkrevende å etablere. Det synes derfor reelt når kilder som Pontoppidan og Schøning på midten av 1700-tallet sier at ulvestuene er en gammel fangstform, som ikke lenger er i bruk på Vestlandet. Schøning nevner ikke de tre ulvestuene på noen av Vestnes-gårdene han reiser forbi, noe som tyder på at de ikke var i drift. Opplysningene om at ulven var totalt fraværende på Sunnmøre før 1715, skulle kunne tilsa at etableringen av ulvestuer på Vestlandet går tilbake til senest 1600-tallet. Dersom vi antar at det har vært lite storvilt på Vestlandet i siste halvdel av 1500-tallet og på 1600-tallet, bør vi kunne anta at også ulven har vært borte. Når ulven så kommer tilbake tidlig på 1700-tallet er geværene forbedret, gift anvendes og som Schøning skriver «Tilforn har man brukt, til at fange og utrydde ulvene, Ulvestuer og Ulvegaarde, men nu bruges de ei meere». Etableringen av ulvestuer kan ikke lenger forsvares med tanke på det arbeidet det medfører. Alt i alt bør vi kunne anta at de ulvestuene som ikke er nevnt i skriftlige kilder, er fra middelalderen eller enda eldre. Antagelig ble eldre ulvestuer restaurert, og som andre dyregraver har nok også ulvestuer hatt flere bruksfaser.

ULVEJAKT PÅ 1700-1800-TALLET

Ved forordning av 8. mai 1733 ble det for første gang fastsatt skuddpremie for bjørn og ulv. Premien var for en gammel bjørn og ulv to riksdaler, for ungdyr 1 riksdaler og for unger mellom 13 og 26 uker 48 skilling. Det fantes på denne tid profesjonelle ulvejegere. For utryddelse var det anbefalt i svensk 1800-talls litteratur at man oppsøkte hiene om våren for å drepe hvalpene, mens tradisjonell jakt med ensomme jegere med gevær og hund ble ansett som håpløst.

Ulvestua i Nesset kommune ligger i Eresfjorden. Bersvein Leirvoll har gått igjennom justisprotokollene for gårdene i Eikesdal og Eresfjord i perioden 1735–1814. Overraskende nok er bare fire ulver nevnt. Alle de fire ulvene er skutt og ulvestuer nevnes ikke. Til sammenligning ble det felt 66 bjørner, 40 i Eresfjorden og 26 i Eikedalen i samme periode. I Surnadal er situasjonen en annen og en Lars Gjertsen Tørset hadde ulvestue nede ved elva utafor Jaren rundt 1760. I 1768 fikk «Erik Mortensen Aasen framvist skind af 4 voxne ulver som hand i vinter havde fanget i en ulvestue ved sit hus». En gjennomgang for store deler av Oppland og Hedemark for perioden 1733–1845 viser at av 1507 ulver opplyses bare to å være tatt i ulvestuer. Presten i Spydeberg klager i 1799 over ulveplagen, og påpeker at folk ikke leger lager ulvestuer slik som før: «For det er ikke bryet verdt lenger.» Geværene er nå så gode at man greier å bekjempe ulven. – I løpet av 1860-tallet får ulvestammene i Norge den endelige knekken.

Når vi i dag ikke har ulv i Møre og Romsdal er ulvestuene det eneste synlige kulturminnet knyttet til deres tidligere tilstedeværelse. Ulvestuene er kjent kun i et lite antall og de vi ikke har skriftlig belegg for, bør registreres som automatisk fredete kulturminner.

Forfatter

Ragnar Orten Lie er cand.philol. i religionshistorie og jobber som arkeolog ved Kulturavdelinga ved Møre og Romsdal fylkeskommune.

NYE FUNN

Flere pilespisser fra Oppdalsfjella

Tekst Tord Bretten

I Oppdal var det på siste halvdel av 1930-tallet flere somre med sterk snøsmelting, og det ble gjort svært mange funn av piler, pilespisser og skaft på og ved snøbreene. Det er gjort en rekke funn av pilespisser også utenom fonner, men det spesielle med fonnnunnene er bevaringsgraden og det at det er mulig å finne skaft som har blitt bevart i isen på fonnene. Funnene stammer fra tidligere tiders jakt, hovedsakelig på villrein.

På varme dager sommer og høst er det vanlig at reinen trekker ut på snøfonnene, trolig for å avkjøle seg og for å slippe unna reinbrems. Dette blir utnyttet av villreinjegere i våre dager, og pilefunnene viser at de også gjorde det i tidligere tider. Fordelene med å jakte rein på fonn var nok mange: dyrene var lette å oppdage og bortsutte piler ble kanskje ikke så ødelagte som de kunne bli om de ble skutt på steindekt mark. Mange av fonnene ligger innunder bergkanter som gjør det mulig å snike seg usett helt inntil kanten på oversiden av fonnene. Å snike seg innpå rein nedenfra er svært vanskelig når reinen har overhøyde, trolig er de fleste pilene skutt fra oversiden av fonner som Brattfonna, Kringsollfonna og fonna i Lertjønnskollen. På store, flate fonner som for eksempel Storbreen i Snøhettaområdet er det svært vanskelig å snike seg innpå rein som ligger langt fra fonnkanten, der er det mulig at reinen har blitt drevet av fonna og felt av jegere som har ligget i skjul ved kanten av denne.

De to siste somrene har vært svært varme i Oppdal, noe som har medført sterk snøsmelting og svært små fonner. Bilder av fonnene fra 1930-tallet viser at de i 2003 var mye mindre i år enn den gang. Nedsmeltingen har inspirert flere til å lete ved fonnene. I 2002 ble det i Oppdal funnet en pilspiss og en del av et skaft. Selv fant vi, tross en del leting, ingenting i 2002. I år ble det endelig til at vi fant noe.

Det to første funnene ble gjort 24. august, en skaftbit som så ut til å være framvasket fra undersiden av fonna i Leirtjønnskollen og en pilespiss med tilhørende skaft (dog litt redusert – det ble funnet i tretten biter). Sistnevnte måtte ha ligget under fonna, det var tydelige «klemskader» på spissen, og smeltet fram slik at bitene lå fra 0,2 til 2,0 meter nedenfor fonnkanten da de ble funnet.

Neste funn, bakenden av et skaft med styrefjærene ogurringene så godt som intakte, ble gjort på ei lita berghylle ovenfor ei fonn i Kringsollen. Trolig har skaftet blitt

*En av pilene som ble funnet i Oppdalsfjella.
Som vi ser, lå den nær snøfonna.*

brukt av i et dyr eller som følge av et bomskudd, for så å ha ramlet ned eller blitt kastet ned i den sprekken som bestandig oppstår i overkant av ei fonn som ligger inn mot berg.

De første tre funnene ble gjort under oppsynstjeneste med villreinjakten i Knutshø villreinområde. Etter at disse funnene ble gjort ble det til at mye av den (smule) fritid vi har om høsten ble brukt til å sjekke fonner, helst om kvelden etter arbeidstid, når vi likevel var i fjellet. Et funn ble også gjort om morgenen før arbeidstid. Drog hjemmefra klokken fem om morgenen, var oppe ved Brattfonna kl. 0645 og lette langs fonna en times tid, fant en pilspiss og dro ned igjen...

En oppsummering av våre funn viser at vi fant to jernspisser uten skaft, fire jernspisser med deler av tilhørende skaft, ett helt skaft uten spiss, to nesten hele skaft (begge manglet litt av framenden), tre små biter av skaft og en kniv.

Av funnene ble tre gjort på fonn, tre ovenfor øvre kant og seks nedenfor nedre kant av fonnene. Kniven ble funnet noen hundre meter fra nærmeste fonn.

De fleste funnene er fra rundt 500 e.Kr., altså av de tidligste jernspissene det går an å finne. Dette er trolig et resultat av at de øvre lag av fonnene, der yngre piler har vært, har smeltet fram tidligere. Funnene fra 1930-tallet hadde en høyere andel yngre funn enn funnene som ble gjort i år. Ved senere nedsmeltinger vil det kanskje dukke opp flere beinspisser?

Opplevelsen av å finne en pilespiss er vanskelig å beskrive. Vi har lett i flere år uten å finne noen (første gang jeg lette etter piler i fonn var sammen med min far i 1980), når man da endelig lykkes, sitter man først igjen med en følelse av uvirkelighet, kanskje på samme vis som en som vinner storgevinen i Lotto. Det er noe eget med det å lykkes med en ting man virkelig har strevet for å oppnå. Slik er det med flere ting i livet – noe av det mest spesielle med pilefunnene er kanskje det at ingen har rørt pila siden en jeger skjøt den bort for kanskje 1500 år siden. Når da funnet er så godt bevart at til og medurringene er så godt som intakte, gir det et perspektiv på begrepet tid som er nesten uvirkelig.

□

*Denne flotte pilen med styrefjær er et sjeldent funn.
Foto Bruce Sampson*

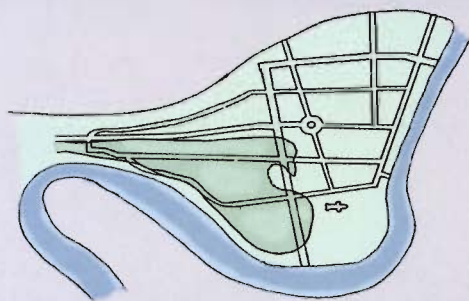

Forfatter

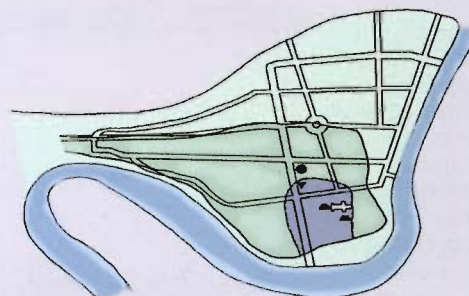
Tord Bretten er cand. scient. og arbeider som fjelloppsyn i Oppdal Bygdeallmenning.

Nidarnes før Nidaros

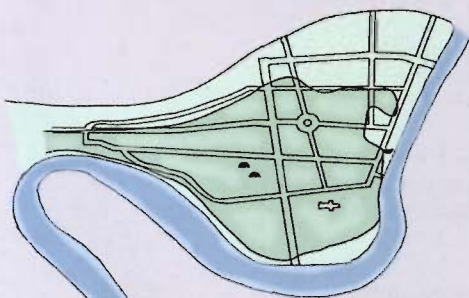
– bosetning på Nidarnes-halvøya i jernalderen

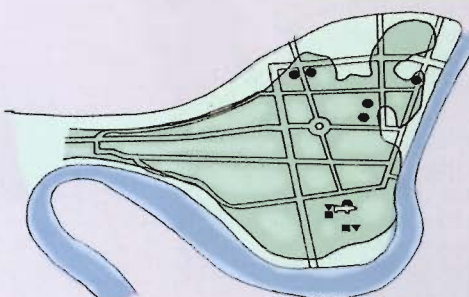
ca. 300 f. Kr.
(før-romersk jernalder)

ca. 200 e.Kr.
(eldre romertid)

ca. 700 e.Kr.
(merovingertid)

ca. 1000 e.Kr.
(vikingtid)

- Ardspor (dyrking)
- Bebyggelseslevninger (bygninger)
- ▼ Strukturelt relaterte levninger (renner, grøfter, brønner, groper, stolpehull etc.)
- ▲ Gravrelaterte funn
- Båtoppdrag

Vår kunnskap om kaupangen og middelalderbyen som vokste fram på Nidarnes-halvøya er etter hvert blitt omfattende. Lite er derimot kjent om bosetning og aktivitet på halvøya i løpet av de tusen år forut for denne utviklingen. Ifølge sagaene fantes det en gård her på slutten av 900-tallet. Men hvor lå den, og hvor langt tilbake i tid har mennesker egentlig bodd på og dyrket jorda ved Nidelvens utløp?

Nidarnesets utvikling i jernalderen. Gatenettet viser Trondheim bysentrum i dag. For ca. 2000 år siden dekket bebyggelsen på halvøya et område som svarer til dagens bydel Kalvskinn, samt området vest for Munkegaten og Marinen. I løpet av det første århundret e.Kr. løsnet et eller flere leirras fra Gløshaugen. En tunge med leire skled nordover, tvers over elveløpet og trengte innover og dekket halvøyas sørlige del. Denne naturkatastrofen forandret halvøyas utseende og de naturlige forutsetningene for menneskelig bosetning radikalt. Omtrent en fjerdedel av sandsetten ble nå dekket av en opptil fire meter tykk masse med tung leire. Dette dannet et høyereliggende platå, der Nidarosdomen og Erkebisppegården står i dag. Terrengnet her lå deretter i en periode antagelig mer eller mindre øde, men etter hvert ble det bevokst med vegetasjon. De eldste tydelige spor etter bosetning som hittil er registrert i bygrunnen finnes i dette området. Elva fant tilbake til sitt gamle løp, og samspillet mellom elveavsetninger og landheving ble gjenopprettet, slik at halvøya fortsatte å utvide seg i nord og øst fram til slutten av vår periode, ca. år 1000 e.Kr.

Tekst Chris Mclees

Undersøkelser utført av Riksantikvaren og Norsk institutt for kulturforskning (NIKU) de siste årene har avdekket diverse spor etter tidlig bosetting og jordbruk. Vi begynner nå å skimte konturene av historien om gården på Nidarnes og det førurbane jordbrukslandskapet. Vi skal her forsøke å samle og formidle forskjellige opplysninger som tegner et bilde av menneskelig atferd i et landskap i dynamisk endring i perioden fra rundt Kristi fødsel og fram til ca. år 1000. Den del av bygrunnen som ligger utenfor middelalderbyens verneområde, har hittil ikke vært gjenstand for tilfredsstillende arkeologisk forvaltning. Vi skal derfor her se nærmere på den arkeologiske kildeverdien som ligger i disse områdene.

Sporene etter jernalderens agrarlandskap ligger gjemt stykkevis under dagens bybebyggelse. Selv om levningene er spredt og diffuse, begynner vi å øyne karakteren av en langvarig før-urban agrarbosetning på halvøya, både i detalj og langtidsperspektiv.

I jernalderen var gården befolkningens eksistensielle midtpunkt – en arena for sammenfall mellom forestillinger om verden og de daglige gjøremål. Området som hørte til en jernaldergård, ble vanligvis delt opp i atskilte områder med forskjellig bruk og betydning: et gårdstun, et gravsted, dyrket åker/eng/beite (innmark), felles beite (utmark), og en fevei. Gjerder fungerte både som en måte å definere områdene på og som fysiske hindringer som holdt dyrene vekk fra åkrene. En gård bestod dermed av et organisert kompleks av fysiske, juridiske og mentale komponenter og grenser. Gården var sentrum i et overordnet produksjonssystem, som sørget for selvforsyning og anskaffelse av byttevarer. Det er nå samlet en del arkeologiske indisier som tyder på at nettopp en slik levedyktig sosial og økonomisk enhet eksisterte på Nidarneset under størsteparten av jernalderen, sannsynligvis fra eldre romertid og framover.

NATURLIGE FORUTSETNINGER

Landskapet ved Nidelvens utløp har vært i stadig forandring gjennom tidene. Halvøya der bysentrumet er i dag, er et produkt av en dynamisk erosjons- og avsetningsprosess ved elvemunningen, som begynte i løpet av det første årtusen før Kristus. Halvøyas tørrlagte areal har økt øst- og nordover i løpet av et par tusen år grunnet elvesvingens gradvise bevegelse østover og strandlinjens retrett nordover i takt med landhevingen etter istiden. Denne langsomme prosessen ble midlertidig avbrutt ved at den sørlige delen av halvøya ble dekket og forhøyet av et tykt leirras for omtrent to tusen år siden. Utviklingen har ført til en gradvis økning i disponibelt jordareal over tid, samt dannelsen av to avgrensede områder, begge med ulik geologisk undergrunn, høyde og økologiske forutsetninger – det vil si et høyere platå bestående av tung leire i sør og lave veldrenerte sandsletter i vest og nord.

LANDSKAPET FØR LEIRRASET

Det fantes egentlig ikke tilstrekkelige naturlige forutsetninger for bosetning på Nidarneset før førromersk jernalder (500 f.Kr. – år 0). Pollenundersøkelser av en organisk fossil markhorisont, som er oppdaget under leirskredet som dekker tomta til Statens hus, Vestfrontplassen og Ytre kongsgård, tyder på at halvøya under førromersk jernalder har hatt karakter av en lavtliggende gresslette og med mer fuktighetskreven vegetasjon i strandnære omgivelsene. Trekull i horisonten tyder på at vegetasjonen på ett eller flere tidspunkter ble svidd av ved brann; dette kan ha vært forårsaket av mennesker under åkerrydding, men det kan også ha en naturlig forklaring.

DEN ELDSTE GÅRDEN?

Vi har derimot utvetydige arkeologiske indisier på at den gryende halvøya ble gjenstand for bosetning og jordbruk like etter at leirskredet inntraff. Leirskredets nordlige kant ble påvist på tomta til Statens hus. I sanden nord for leiren lå et område med utvasket silt. Skåret ned i silten fantes to sekvenser med tyne spor som er etterlatt av arden, det eldste plogredskapet vi kjenner til, samt spredte, små hull, muligens spor etter staur som var satt ut i åkrene for å benyttes til tørking av kornband. Sporene er radiologisk datert til henholdsvis 88 f.Kr., 206 e.Kr. og 261–537 e.Kr. De aller eldste sporene inneholdt makrofossiler fra åkerugress og engvekster. Dette tyder på at området umiddelbart nord for leiren tidlig var blitt innlemmet i et åkersystem som ble dyrket over

lang tid, både i romertid og folkevandringstid. I leiren, derimot, fantes det ingen ardspor, men flekker av fossil åker eller beitejord datert til romertid (27–380 e.Kr.). I dette laget er de eldste påviste rester av korn (agnekledd bygg) fra Trondheim bygrunn funnet. De mest oppsiktsvekkende funnene her var imidlertid en del kokegrop og ildsteder samt en del diffuse nedgravninger i form av renner, pålehull og stolpehull, som kan tolkes som mulige spor etter bygninger og anlegg. En grop ble datert til 300–410 e.Kr. (romertid), mens de øvrige gropene og ildstedene falt innenfor tidsrammen 230–601 e.Kr. (yngre romertid/folkevandringstid). Til sammen representerer disse de hittil eldste spor etter dyrking og bosetning som er funnet i Trondheims bygrunn.

Det er ikke funnet gjenstander som er etterlatt av mennesker ved åkrene og de mulige anleggene. Funn fra denne tiden er uansett nesten ukjent i bygrunnen, men et par løsfunn som ble funnet ca. 100 m sørøst for Statens hus kan være av interesse i denne sammenhengen. Det ene er et sverd av en type som dateres til romertid, og som er blitt omsmidet for å kunne brukes som vevsverd. Slike vevsverd finner vi i kvinnegraver fra yngre romertid, og de er blitt tolket som et bevis på at det muligens finnes et romertids gravfelt under eller i nærheten av domkirken. Et funn fra utgravningene i Erkebispegården kan støtte denne antagelsen – nemlig et skår av rødlig glass, som er et bruddstykke fra en importert romersk ribbeskål av samme type som finnes i rike graver fra eldre romertid.

Sporene fra romertid kan tyde på et mønster, der dyrking av jorden med ard foregikk på lettere undergrunn i nord, mens samtidig

Resten etter det som kan være tunet til en vikingtidsgård er funnet ved Nidarosdomen og Erkebispegården. Sporene består (i nord) av diverse grøfter (gjerder og husvegger?), en brønn og et hjørne til en laftebygning, og (i sør) en mulig fjøsbygning med tilhørende innhegning.

Vevsverd av jern fra romertid funnet i eller ved Nidarosdomen. Tegning W. Bergstrøm

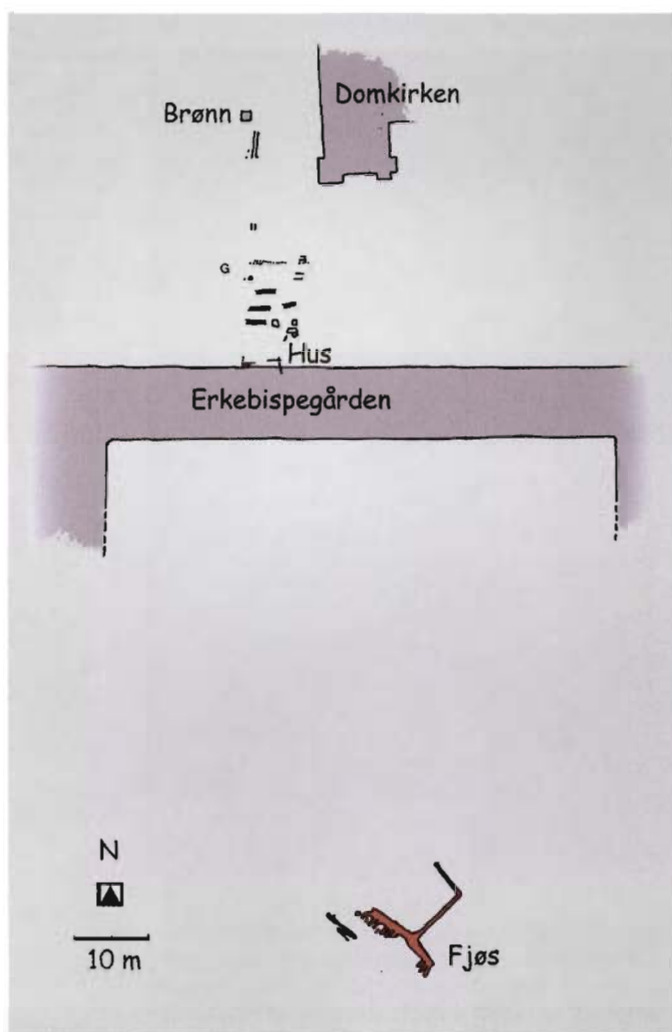

Dette eneggede sverdet, en såkalt scramasax, fra merovingertid er funnet på tomte til E.C. Dahls Bryggeri. Foto NTNU, Vitenskapsmuseet

Oval skålførmert spenne fra vikingtid funnet ved Nidarosdomen. Tegning W. Bergstrøm

Rester etter det som kan være tunet til en vikingtidsgård er funnet ved Nidarosdomen og Erkebispegården. Sporene består (i nord) av diverse grøfter (gjerder og husvegger?), en brønn og et hjørne til en laftebygning, og (i sør) en mulig fjøsbygning med tilhørende innhegning.

bosetning fant sted på den tyngre leira i sør. Dette er et mønster som vi finner igjen i vikingtid.

GRAVSTED OG BÅTOPPTREKK

Bosetningsspor som kan dateres til merovingertid og overgangen til vikingtid, er enda mer sparsomme. Halvøya vokste gradvis nord- og østover gjennom denne perioden, og de lave, sandslettene utvidet seg i en stripe langs fjorden. Med ett unntak ligger sporene som hittil er funnet, på de litt høyere slettene på Kalvskinnet i sør og sørvest. Området ble tørrlagt allerede i førromersk jernalder, og det lå mer tilbaketrukket fra fjorden. Funnene dreier seg om to våpen – et enegget sverd, eller scramasax, og en spydspiss – samt en mulig samtidig ringnål eller ringspenne. Dette er sannsynligvis gravgods, de er datert til 700-tallet og tyder på at det har ligget en eller flere gravhauger fra merovingertid – nå overpløyd – i nærheten av E.C. Dahl-tomta.

Det hittil eneste arkeologisk påviste anleggs-sporet i datidens landskap er et båtopptrekk bestående av horisontalt liggende, tettstilte trestammer som ble funnet ved Bryggegate tidlig på 1990-tallet. Dette er tolket som en båtstø dimensjonert for båter av størrelsesorden knarr, vikingtidens handelsskip. Treverket er radiologisk datert til 655–765 e.Kr. Opptrekket lå helt ned i fjæra ved datidens elvekant; muligens stod et naust litt lengre opp i elveskråningen. Som vist på kartet, lå støen like innenfor inngangen til en liten lone i

elvebredden, et ypperlig sted for en landingsplass. Her har vi en påminnelse om at forholdet til sjøen var viktig for gården, og at elveosen sannsynligvis var et naturlig og viktig strategisk ledd i jernalderens lokale kommunikasjonsnettverk.

VIKINGTIDENS GÅRD PÅ NIDARNES

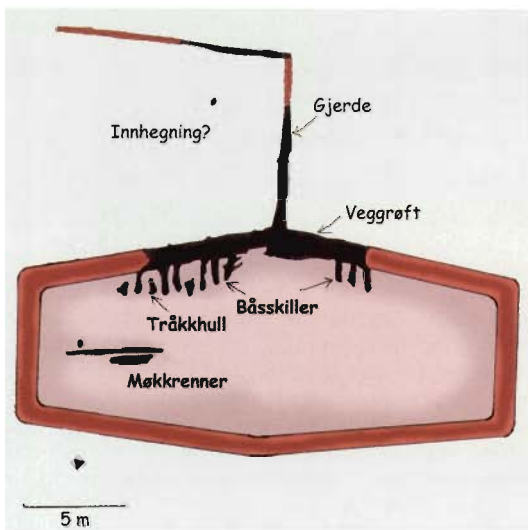
De eldste aktivitetssporene som registreres på de flate lave sandslettene nord for dagens Kongens gate dateres til slutten av jernalderen. Mellom ca. 200 og ca. 1000 e.Kr. trakk strandlinjen seg gradvis nordover til dagens Thomas Angells gate (og med en smal odd der Brattøra finnes i dag). Vegetasjonshistoriske undersøkelser basert på pollenprøver fra undersøkelser ved dagens Folkebibliotekstomt viser, at ved slutten av jernalderen var landskapet blitt til gjennom gradvis avbeiting, og at det har vekslet fra åpen skogseng via en gress-, einer- og krekling-bevokst utmark, til et delvis oppdyrket landskap, karakterisert av kornåker og tilhørende ugress, samt beite-områder og enger. Spor etter dyrking er funnet i form av ardspar, som er kartlagt i den underliggende sanden under utgravningene på Televerkstomten, Britanniatomten og Krambugata 3. Sporene har en bred dateringsramme, nemlig ca. 780 til ca. 1020, og viser at området rundt den lille lona ble tatt i bruk som jordbruksareal, nærmere bestemt dyrket åker, i vikingtiden. Pollenprøver viser at det ble dyrket bygg. Dyrking med ard er imidlertid ikke begrenset til området ved elvebredden; på 900-tallet fantes det åker også vestover ved krysset Dronningens gate/Prinsens gate.

Sør for Kongens gate er det foreløpig ikke påvist ardspar som er yngre enn de ovenfor nevnte ardsparene fra romertid på tomte ved Statens hus. Men flere undersøkelser rundt og nord for domkirken har vist at det er en vidstrakt jordhorisont, som har vokst etter leirskredet som gikk for to tusen år siden. Laget er trolig blitt dannet i løpet av jernalderen gjennom ekstensiv agrarisk utnyttelse i form av både åker, eng og beitemark. Pollen- og mikrofossilanalyser av horisonten viser at det har vært rikelig spredning av pollen fra gress, tre og busker, samt pollen av korn og bygg og ugress knyttet til åkerbruk.

Spørsmålet om hvor tunet til vikingtidens sagaomtalte Nidarnes gård egentlig lå, har opptatt flere generasjoners historikere og arkeologer. Det er først nå at vi kan peke på en rekke sterke arkeologiske indier for at den lå på domkirkeplataet, i hvert fall på 900-tallet. Spor som er avdekket i jordhorisonten ved Vestfrontplassen og Erkebispegården, omfatter grøfter (mulige gjerder), bygninger og en brønn, samt en frittliggende fjøs- eller stallbygning og tilhørende gjerde. Levningene er spredt både i tid og rom, men kan tolkes som spor etter anlegg som gjennom en lang tidsperiode – fra slutten av 800-tallet og langt inn i 1000-tallet – er blitt innlemmet i ett gårdstun. I tillegg til bolig og fjøs, var også stedet der gårdens døde ble gravlagt en viktig del av gårdskomplekset. Under vikingtiden lå gravstedet oftest i nær tilknytning til tunet, sannsynligvis for å understreke ættens eierforhold til gården. At dette var tilfellet også her, antydes ved at en skålformet oval draktspenne dekorert i borrestil (900-tallet), og

Spydspiss fra overgangen merovingertid/vikingtid funnet på Kalvskinnet. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

Merovingertids båtstø bestående av sammenstilte grener og kvister, funnet ved datidens elvekant i Bryggegaten. Foto Bruce Sampson, Riksantikvaren

som kan ha inngått i en kvinnegrav på stedet, er funnet under gulvet i domkirken ved tidligere utgravninger.

GÅRDENS ORGANISERING I TID OG ROM

Vi har nå sett på det som hittil er kartlagt av arkeologisk materiale i løpet av mer enn ett årtusen med forhistorisk bosetning på neset. Situasjonen i vikingtiden som er kartlagt, danner kanskje det beste utgangspunktet for en vurdering av gårdens drift, struktur og organisering.

Enkeltgården var da den vanlige bosetningsformen, og gårdsøkonomien var basert på en økologisk balanse mellom husdyrhold og dyrking. Åkerbruk var avhengig av dyrenes gjødsel og trekraft. Dette medførte at en stor del av jorda måtte brukes som eng for å tilfredstille behovet for vinterfôr. En vanlig enkel gård kan tenkes å ha hatt behov for et jordareal bestående av flere titalls hektar, der kun en håndfull ble dyrket mens omtrent halvparten ble brukt som eng og minst det samme som beite. Mellom 800 og 1000 e.Kr. har Nidarnes halvøya sannsynligvis dekket et areal på ca. 50 ha. Det er rimelig å anslå at Nidarnes gård – som er omtalt i de historiske kildene som et einbøle, eller en udelt gård – har eid hele halvøya, som danner en innelukket topografisk enhet. På dette tidspunktet har gården hatt rikelig med jord til drift, særlig om den også i tillegg hadde adgang til utmark lengre vest mot Bymarka.

De vegetasjonshistoriske analysene som er nevnt ovenfor, tyder på et vikingtidskulturlandskap preget av både korn dyrking og beiting av husdyr, og dyrhold er konstatert ved arkeologiske spor av en fjøs-/stallbygning ved gårdstunet. Ut fra en økologisk og ressursmessig synsvinkel, kan plasseringen av gårdstunet på leiren i sør være velvalgt, fordi området sannsynligvis ikke var egnet for pløying med datidens redskap. Gårdsanlegget omfattet hus for gårdens folk, fjøs, stall og innhegninger for dyrene og hadde sannsynligvis også egen gravplass like ved. Her har det

kanskje også vært plass til eng og beite, mens de lavere slettene på sanden i nord ble inndelt i åker, beite og eng. Hvis gården hadde tilgang til utmark i Bymarka, kan dyrene ha blitt ført dit gjennom en fevei, eller geile.

På slutten av 900-tallet var Torgeir Avrådsdroll, som sannsynligvis var ladejarlens skatteinnkrever, i besittelse av einbølet. Gården kan da betraktes som en storgård eid av en odelssbonde med en viss status i datidens samfunn. De mulige gravfunnene fra eldre tider kan tyde på at også Torgeirs forgjengere har hatt en viss status, og at gården har vært selveid fra tidlig av. Funnene av romertids gravgods ved samme lokalitet på domkirkeplataet der vikingtidstunet lå, er kanskje ikke tilfeldig. Romertidsgraver lå oftest nær bostedet, eller ved gamle veilinjer. Gravfeltene representerte den gang antagelig gravplassen for en ætt eller en gård. Kokegroper (som ble funnet litt lengre nordvest ved leirrasets nordlige kant, og som dateres til romertid og folkevandringstid) påtreffes i flere sammenhenger: sammen med bebyggelse eller som frittliggende anlegg, der de sannsynligvis er tilknyttet tilberedning av matvarer for en større samling mennesker, eller ved gravfelt, der de muligens kan kobles til kulthandling.

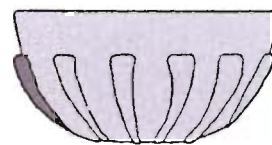
Etter leirraset i sør, må det ha tatt tid før området igjen kom i økologisk balanse. At det ble etablert bosetning og tilhørende gravfelt utenfor et nå forminskt areal med mer lett-drevet sand i nord, er imidlertid ikke urimelig å anta. Men bosetningsmønsteret er ikke entydig gjennom hele perioden, og kan tyde på at gårdstunet eller andre bosetningselementer flyttet rundt på Kalvskinnet og domkirkeplataet. Et slikt indisium er at merovingertidens graver ser ut til å ha blitt plassert utenfor leiren, på sandslettene litt lenger nord ved Kalvskinnet. Det er ikke så helt enkelt å si hva denne «bevegelsen» betyr. Det kan imidlertid bemerkes at et vanlig mønster i merovingertidens Nord-Norge er at graver lå enkeltvis eller parvis i nærheten av hverandre, og ikke i tilknytning til yngre eller eldre gravfelt.

Om Nidarnes under jernalderen har hatt kontinuerlig bosetting av en eller flere ætter med frie bønder kan ikke bekreftes foreløpig, men det er klart at stedet representerer en stabil og ikke ubetydelig befolkningskjerne gjennom lengre tid forut for kaupangens tilblivelse.

FRAMTIDIG FORVALTNING

Forhåpentligvis vil videre utgravninger i og omkring byen gi flere opplysninger om den forhistoriske bosetningen på Nidarneset. Som vi har påpekt her, er området vest for Prinsens gate – den vestlige grensen for middelalderbyens verneområde – i samsvar med den delen av Nidarneset som tidligst ble bebodd. Men fravær av systematiske arkeologiske registreringer har ført til at dette området dessverre er det som er blitt minst undersøkt i denne sammenheng. Et viktig ledd i framtidig datainnsamling er derfor at området gis mer oppmerksomhet og at det blir lagt vekt på arkeologisk forvaltning og registrering.

□

Øverst ser vi skår fra en ribbeglass-skål datert til det første århundre e.Kr. Dette sjeldne funnet ble gjort under utgravningene i Erkebispegården. Skålen har antagelig vært lik de to importerte romerske glasskålene som ble funnet i en eldre romertids kvinnegrav ved Store-Dal i Østfold, som tegningen under viser. Skåret er en del av skålens vegg med en av de karakteristiske ribbene. Foto C. McLees, NIKU. Tegning Ulla Lund Hansen

Forfatter

Chris McLees er forsker ved Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU).

«Et lyspunkt i tilværelsen»

mennekset, ilden og lyset i middelalderens Trondheim

Hvordan var det å leve i middelalderens Trondheim, uten elektrisk lys? Var «den mørke middelalderen» så mørk som vi forestiller oss? Forskning på klebersteinslamper og ildsteder fra Folkebibliotekstomten viser at mange måtte nøye seg med lyset fra ildstedet.

Tekst Hulda Brastad Bernhardt

NÅTIDENS OG MIDDELALDERENS LYS

I et samfunn hvor kunstig lys kommer uten andre anstrengelser enn å slå på en bryter, og varmen stråler fra elektriske ovner og oppvarmede gulv, er det vanskelig å forestille seg et liv uten elektrisk kraft og fjernvarmeanlegg. Men mange har kanskje opplevd en situasjon hvor et strømbrudd gjør at et tent stearinlys i stummende mørke gir tilbake følelsen av trygghet og sikkerhet. Vi oppfatter lyset som selvfølgelig, og har klare begreper om hvordan vi kan skaffe oss nok lys til å utføre våre hverdagsoppgaver. Men i middelalderen var solen, som største naturlige lyskilde, et mysterium og lyset som fenomen, hadde en stor innvirkning på mennesket.

I den norrøne mytologien ble vinter- og sommersolverv feiret, og ved innføringen av

kristendommen kom lovprisingen av lyset som det gode, og mørket som det onde. Hvorfor lyset ble gitt en slik posisjon kan skyldes redselen for det ukjente, det man ikke kan se, det som beveger seg i ly av mørket. Men lyset var også en essensiell del av hverdagen, med solen som grunnleggende for alt liv og med ilden som gav trygghet, varme og belysning.

I lyset og mørket, og det skarpe skillet mellom dag og natt, levde menneskene i middelalderen. Ildstedet var det sentrale samlingspunktet etter solnedgang, med varmen og skinnet fra flammene som ramme rundt kveldsmåltidet. Ildstedet ble supplert med kunstig lystilførsel gjennom kvaefylte furukvister, oljelamper eller taglys. Slik kunne dagen forlenges og rommet utvides fra ildstedets umiddelbare nærhet til et større bruksareal. Man fikk også muligheten til å bruke arealer og rom som ikke hadde en sentral åre eller et hjørneildsted.

KLEBERSTEINSLAMPER OG ILDESTEDER

I studiet av klebersteinslamper og ildsteder har undertegnede reist spørsmålet om en endring av ildstedsplassering fra et sentralt ildsted til hjørneildsted kunne spores i lampematerialet. Det ble foretatt en undersøkelse basert på en gjennomgang av klebersteinslamper som ble funnet under utgravingen av Folkebiblioteks-

Interior fra
skomakerverksted.
Tegning Hege Wik
Bø

tomten i Trondheim. Gjennomgangen viste at det var funnet til sammen 97 lamper, eller skår av lamper. Det ble utarbeidet en typologi/utviklingsrekke for lampene og denne typologien danner rammen for en tidsplassering av de enkelte lampetyperne.

Man har delt klebersteinslampene inn i tre hovedtyper, hvor den mest allmenne lampetypen har vært en lav og flatbunnet lampe med skaft. De to andre typene er henholdsvis sylinder- eller timeglassformet og flate, mange-kantede lamper uten skaft.

KLEBERSTEINSLAMPEN I DET SOSIALE ROMMET

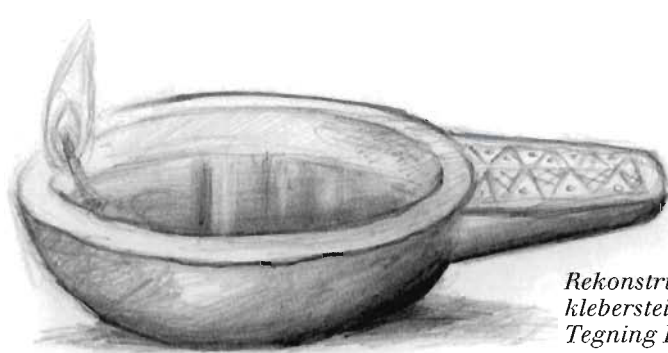
Klebersteinslampene er i forskningen brukt som en nøkkel til forståelsen av middelaldermenneskets bruk av kunstige lyskilder, hvor en overgang fra ildstedet som eneste belysningsredskap og varmekilde, til en bærbar lampe som kunne tas med dit det var behov, markerte en bevisst tanke rundt det å kunne flytte lyset med seg. Lampen kunne på den måten settes inn i en hverdag, en sosial kontekst. Klebersteinslampen har befunnet seg i et sosialt rom hvor det var behov for belysning. Analysen av klebersteinslampene og ildstedene i sammenheng med huskonstruksjoner viser at det er et skille mellom hus med ildsted og hus uten ildsted.

LYSET OG BOLIGEN

Stofa – den middelalderiske boligen, var stort sett ett- eller to-roms bygninger med hjørneildsted, ljøre og hadde i mange tilfeller moldbenker langs veggen. Lyset i rommet kom ikke bare fra ildstedet, men også fra døråpningen, ljøren og eventuelle glugger. Lampen, som først antatt, var ikke nødvendigvis fast inventar i bolighuset. Kun fem av lampene kan med sikkerhet relateres til hus med ildsted, mens tolv lamper kan relateres til hus uten ildsted. Dersom man tolker materialet bokstavelig, forteller dette at få bolighus hadde lamper, mens hus uten ildsted hadde mange flere lamper. Trengte man kanskje ikke like stor grad av belysning i bolighuset?

I de aller eldste fasene av middelalderbyen er det funnet bolighus med midtåre, og nettopp til dette huset er det lokalisert to lamper. En av disse var et gjenbrukt fiskesøkke, noe som passer godt med at huset lå nært elva, og at man i en tidlig fase hadde livnært seg av primærnæringer. Etter dette er det ikke funnet bolighus med midtåre. En overgang fra midtåre til hjørneildsted fikk konsekvenser for belysningen. Når lystilførselen ble flyttet fra rommets sentrum til hjørnet, og når ilden ikke lenger var helt åpen, men brente murt inne i stuens hjørne, gav den ikke så godt lys som før – dette var grunnen til at den kunstige belysningen måtte økes.

Alle hus med hjørneildsted eller røykovn måtte ha ljøre, og funn av kleberlampene viser at det ikke var nødvendig med lamper til hverdagsoppgavene, når lyset fra ljøren var bra. Selv om hjørneildstedet ikke hadde en sentral lysfunksjon, var ljøren fremdeles til stede i konstruksjonen. Det kan sies at ljøren var det viktigste belysningsmiddelet i bolighuset, og at en lampe kun hadde en tilleggsfunksjon når det naturlige lyset ikke var godt nok.

Klebersteinsmaterialet viser også en variasjon i utforming og ulike nivåer av profesjonell tilvirking. Ved en gjennomgang av de lamper som må ha vært laget av en erfaren steinsmed, kommer det frem at disse lampene har størst tilhørighet til områder hvor velstand og status kjennetegner funnmaterialet. Spesielt tydelig er dette i perioden 1175–1275 e.Kr., da mange av lampene kunne relateres til hus som man mener tilhørte spesielt velstående mennesker.

LYSET OG HÅNDVERKERENS ROM

Folkebibliotekstomten rommer både verksteder, boliger, lagerbygg og utleiegårder. De fleste av disse husene har ikke ildstedskonstruksjoner som midtåre eller hjørneovn. Like fullt har mennesker hatt sitt daglige virke i disse økonomibygningene, et virke som i de fleste tilfeller har krevd en eller annen form for belysning.

Med håndverkerens rom menes verkstedbygninger og andre huskonstruksjoner tilknyttet produksjon som ikke krevde tilgang på ild eller varme. I disse rommene foregikk produksjon av for eksempel bein- og lærvarer, tekstil og trehåndverk.

Det å bygge hus og verksteder uten ildsted i middelalderen hadde mange fordeler. Det ble lettere å bygge to etasjer, fordi man ikke måtte ta hensyn til ljøren og plassering av takbjelkene. Samtidig fikk man en bedre utnyttelse av rommet, samt at det ble en betydelig mindre brannfare. Det var heller ingen fare for å få sot eller røyklukt på varene. Det var også innført byskatt på det antall ildsteder en mann eide, og det må det ha vært en fordel å kunne slippe å betale skatt. På den andre siden gav et rom uten ljøre dårligere lys, og det må ha vært dårligere oppvarming i disse byggene. Dette kan ha en sammenheng med at bruken av disse rommene var sesongbetont.

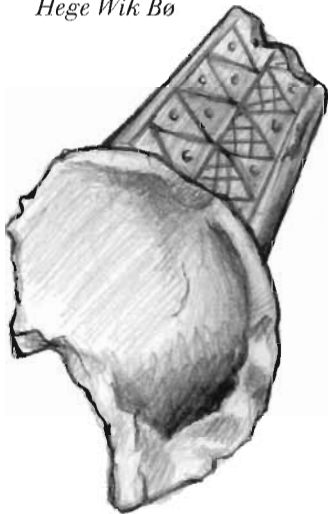
Materialet fra Folkebibliotekstomten viser at klebersteinslampen var en del av inventaret i et verksted uten ildsted, og at lampen må ha vært nødvendig for det arbeidet som ble utført inne

Interiør fra bolighus med
hjørneildsted og bolighus
med midtlåre. Tegning
Hege Wik Bø

Dekorert lampe med flat
bunn og skaft. Tegning
Hege Wik Bø

i husene. Håndverkerne trengte helt klart lys til sitt arbeid. Dette blir understreket av alle lampene som er funnet i nærheten av verksteder og hus uten ildsted. Kanskje var det ikke så vanlig å sitte i stova og jobbe, men at man hadde en «arbeidsplass» utenom bolighuset.

LOKAL IMPORT ELLER «ÅTTÅTNÆRING»?

I lampematerialet er det kommet frem at gjenstandene er laget av svært forskjellig kleberstein. Noen er av myk og skifrig kleber og noen er laget av en hard kleber med større massetetthet. I materialanalysen har det også fremkommet mange profesjonelt utførte lamper med dekor samt syv uferdige emner til kleberlamper. Det er altså mange ferdige lamper laget av eksperter, men ingen rester etter tilvirking. Lampene var med andre ord ferdig tilvirket før transport til byen. Det er flere grytebrudd hvor det er fastslått at grytene kan være ferdig produsert (Slipsteinsberget i Sparbu, Bakkaunet i Trondheim), og sannsynligvis ble klebergrytene ferdigprodusert i

eller nær bruddet. Hvor ble da lampene laget?

På Folkebibliotekstomten er det ikke funnet avfallslag som tilsier at det har vært drevet steinhåndverk i den delen av middelalderbyen. Rester etter kleberbearbeiding er kun registrert de områdene av utgravingen, som er satt i forbindelse med byggingen av Olavskirken. Siden det ikke har vært produksjon av klebersteinslamper på selve Folkebibliotekstomten, er det nærliggende å tro at må ha vært drevet handel med ulike typer klebersteinsprodukter i Trondheim i middelalderen. Dette kan ha vært en del av åttåtnæring til steinhuggerne i perioden fra 1225–1325 e.Kr, i sammenheng med byggingen av Olavskirken. Det er funnet lamper, som beviser at steinhuggerne allerede tidlig i middelalderen kjente til teknikken med å dreie små klebersteinsemner.

Mange av lampene er skåret med kniv og kan sies å ha blitt hogd med «uøvd hand». Dette viser at mange laget sine egne lamper. Beboerne i middelalderens Trondheim hadde tilgang til råstoff og brukbare redskaper. Det å bearbeide kleberstein ser ut til å ha vært en allmenn kunnskap. Men om det skulle lages finere lamper og lodd, spillebrikker og spinnehjul var det nødvendig med tilgang til god kleber, og det hadde steinsmedene. Kanskje var det et statussymbol å ha muligheten til å sette bort arbeidet med å lage klebersteinslampen, og på denne måten få en vare, som var betydelig penere utført enn det man kunne klare selv.

Blant klebersteinslampene funnet på Folkebibliotekstomten var det lamper av ulik utforming, fra enkle runde lamper med skaft, til pent utformede timeglasslamper. Den siste gruppen lamper kan godt ha hatt som funksjon å belyse et kirkerom, og at de kom i privat eie ved utskifting av kirkeinventaret. Både plasseringen av Olavskirken og byggingen av Nidarosdomen kan forklare denne andelen av penere lamper i middelalderbyen. Men det er en annen historie.

«DEN MØRKE MIDDELALDEREN»?

Uttrykket «den mørke middelalderen» brukes gjerne om andre aspekter av middelalderens hverdagsliv enn lys og belysning. Men i denne sammenheng er det lett å forestille seg at middelalderen må ha vært mørk og dunkel, både i stova og i verkstedet.

Analysen av klebersteinslamper og ildsteder fra Trondheim har gitt helt andre resultater enn forventet. Klebersteinslamper bør ikke nødvendigvis knyttes til bolighus, men kanskje i større grad til verksteder og andre bygninger uten ildsteder. Når ildstedet og ljoren ikke lenger ga lys i rommet, fikk håndverkerne større behov for bærbare lyskilder i sitt arbeidsrom. Ved å la være å bygge ildsted fikk de bedre arbeidsplass og sparte skatt.

Enkle forsøk med klebersteinslamper viser at en lampe gir begrenset belysning, og det å arbeide i skinnnet av en oljelampe må ha vært en anstrengende prosess. Det kan ikke ha vært enkelt å være skomaker eller treskjærer i lyset av en klebersteinslampe.

□

Forfatter

Hulda Brastad Bernhardt
er cand.philol. med
hovedfag i arkeologi.

NYTT PÅ BOKMARKEDET

ANDERS HAGEN: ET ARKEOLOGISK LIV. PRIMITIVE TIDER SPESIAL 1. OSLO 2002.

ANDERS HAGEN

ET ARKEOLOGISK LIV

I en alder av vel 80 år har professor emeritus ved Universitetet i Bergen, Anders Hagen, gitt ut en erindringsbok om sine første år som arkeolog. Hagen spilte en viktig rolle innenfor norsk arkeologi og fornminnevern gjennom det meste av

1900-tallets siste halvdel og sto fram som sin generasjons ledende norske arkeolog. Hans virksomhet var først knyttet til Universitetets oldsaksamling i Oslo og senere til Universitetet i Bergen, den han var professor i nordisk arkeologi og mangeårige styrer ved Historisk museum. Hagen la stor vekt på å formidler arkeologiens resultater til et bredt publikum og oversiktsverket Norges Oldtid kom i flere utgaver. Hans direkte kontakter med midtnorsk arkeologi var beskjeden, men indirekte av stor betydning, ettersom flere av hans studenter kom til å ta sterkt del i oppstartingen og utviklingen av arkeologiundervisningen ved Universitetet i Trondheim/NTNU.

I boken konsentrerer Anders Hagen seg om sine ungdomsår på Hamar og studietiden ved Universitetet i Oslo, som falt sammen med den annen verdenskrig. Her gir han skarpe glimt av tidens arkeologi og arkeologer, forholdet til den tyske 'vernemakten', men sveiper også innom andre fagområder. Hans karakteristikk av en del kjente norske akademikere setter disse i et noe annet lys enn det den norske allmennhet har vært vant til.

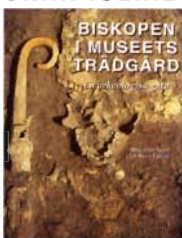
Dessverre sies det lite om hans virksomhet i seinere år, da han hadde avgjørende innflytelse på utviklingen av norsk arkeologi og kulturminnevern. Hagen spilte en viktig rolle innenfor Den arkeologiske interimskommisjon, som var et samarbeidsorgan mellom de arkeologiske museene og Miljøverndepartementet, foruten at han var formann i Norges naturvernforbund og leder for Statens naturvernråd. På den annen side får vi et godt innblikk i en tid da mye av grunnlaget ble lagt for den vekst som foregikk i norsk arkeologi i tiårene nærmest etter den annen verdenskrig og som har ført fram til dagens situasjon. Hagens virksomhet som feltarkeolog var i stor grad konsentrert om gårdssamfunnet i eldre jernalder og bergkunsten på Vestlandet. Begge deler har fått bred dekning i boken. Av stor betydning for norsk arkeologi var også de store utgravningene han ledet på gravfeltet på Hunn i Østfold. Her fikk mange yngre arkeologer sin første erfaring fra praktisk arkeologisk arbeid.

Anders Hagen har alltid vært en ypperlig skribent. Det bærer også denne erin-

dringsboken preg av. Den er vel verd å stifte nærmere bekjentskap med.

Kalle Sognnes

STEN TESCH OCH RUNE EDBERG (RED.): BISKOPEN I MUSEETS TRÄDGÅRD - EN ARKEOLOGISK GÅTA. SIGTUNA MUSEERS SKRIFTSERIE 9.

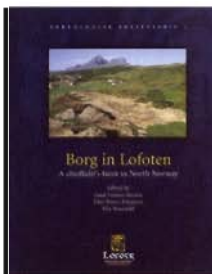

I 1993 ble en grav med en bispestav funnet i hagen til Sigtuna museum i Sverige. De arkeologiske undersøkelsene av denne bispegraven fra middelalderen fikk mye oppmerksomhet, ikke minst ut fra Sigtunas sentrale posisjon i tidlig middelalder. Det meste av graven ble tatt ut i en blokk og fryst ned for å graves ut ved Arkeologiska Forskningslaboratoriet ved Stockholms universitet. I boken forsøker seks forfattere ut fra arkeologiske, kirkehistoriske, osteologiske og odontologiske perspektiver å svare på spørsmålet: "Hvem var denne biskopen?" De ulike artiklene blir til sammen en spennende historie om tidlig kirkehistorie, biskopen og det utstyr som fulgte ham i graven.

Boken er på 116s. Pris: Kr 175,- SEK.

Birgitta Berglund

GERD STAMSØ MUNCH, OLAV SVERRE JOHANSEN OG ELSE ROESDAHL (RED.): BORG IN LOFOTEN. A CHIEFTAIN'S FARM IN NORTH NORWAY. LOFOTR ARKEOLOGISK SKRIFTSERIE 1.

Jernaldergardens historie har under 1900-tallet vært et viktig forskningsfelt i Norden. Store utgravninger ble tidlig gjennomført som nordiske samarbeidsprosjekter. Undersøkelsene av langhusene på Borg på Vestvågøya i Lofoten er utført i den samme tradisjonen med deltakere fra flere nordiske land. Utgravningene var også i høy grad finansiert av nordiske midler. Det største av de utgravde husene er i dag rekonstruert på Borg og utgjør kjernen i museet Lofotr, som i dag er en turistattraksjon.

Vestvågøya er rik på synlige tufter etter jernaldergarder, men hustuftene på Borg lå skjult under dyrket mark. Det var en oppmerksom bonde som i 1981 fant trekull, skjærbrent stein og noen gjenstander da han pløyde jorden på Borg. Han meldte fra om funnet til amatørarkeologen Kåre Ringstad som i sin tur meldte fra til Tromsø Museum. Arkeologene Gerd Stamsø Munch og Olav Sverre Johansen gjorde deretter prøveundersøkelser, og fant da importert glass og rhinsk keramikk fra yngre jernalder, noe som er unikt i Nord-Norge. Dette er funn som signaliserer at eieren

hadde høy sosial status og var rik på gods og gull.

Alt fra 1940-tallet har det vært ført en diskusjon om hvor det fantes høvdingseter langs den nordnorske kysten. Diskusjonen var inspirert av sagalitteraturens høvdinge og den nordnorske høvdingen Ottars reiseberetning til kong Alfred av England i slutten av 800-tallet. Arkeologen Harald Egenæs Lund var sentral i denne diskusjonen. Han utførte mange utgravninger i ringformede tunanlegg, en om diskutert form for bosetning som ofte finnes på de samme gardene hvor det etter sagalitteraturen bodde høvdinge. På Borg skulle man for første gangen få mulighet til å utføre utgravninger i langhusene på en gard som etter alt å dømme måtte være et høvdingsete, og utgravninger ble utført i 1983–1989.

Det er en lenge etterlengtet publikasjon om utgravningene på Borg som i år har sett dagens lys. Borg blir her satt inn i sin lokale sammenheng på Vestvågøya. Vi får perspektiver på hva Borg betyr i en større skandinavisk og europeisk sammenheng, men kanskje ikke så mye i sin nordnorske sammenheng. Vi får vite at Borg kanskje ikke er det største sentret i yngre jernalder i Lofoten, men at det likevel er betydelig. Husene, og da særlig hovedbygningen med hallen, blir grundig diskutert. Det er tydelig at det bare er en del av gardskomplekset på Borg som er utgravd og at det fortsatt finnes store muligheter for undersøkelser som også vil gi et lengre tidsperspektiv på garden.

Ulike spesialister analyserer i egne artikler sjeldne funn som «gullgubber», importert glass og perler som viser at Borg stod i kontakt med omverden. Flere av perlene har et østlig opphav. Ulf Näsman foreslår at de kan ha kommet direkte fra øst over Kvitesjøenområdet. «Gullgubber», dvs. små gullblekk med mytiske figurer på den ene siden, er funnet der hvor høysetet foreslås å ha stått. Slike «gullgubber» knyttes vanligvis sammen med førkristen kult. Også mer alminnelig og hverdagslig materiale som gjenstander av kleberstein og jern, bryner og planterester blir grundig behandlet. Aktuelle skriftlige kilder blir også gjennomgått.

Det er prisverdig med en så omfattende presentasjon av materialet, men boken hadde vært mer leservennlig hvis mer av materialet hadde vært avbildet. En inngående beskrivelse av for eksempel perlene blir for eksempel vanskelig tilgjengelig da perlene ikke er avbildet, i hvert fall ikke på en slik måte at bilde og perletype kan sees i sammenheng. Nå er boken, som også er skrevet på engelsk, nok først og fremst beregnet som en publisering av undersøkelsene for fagkollegaer og andre spesielt interesserte. Det er å håpe at forfatterne vil presentere undersøkelsene for et bredere publikum hvor gode illustrasjoner kan ha en mer framtrekkende plass. Det er materialet vel verdt! Boken er på 309 sider og koster kr 500,-.

Birgitta Berglund

Genuis loci og Trondhjems forhistorie

Tekst Ingvar Mikkelsen

Hva foregikk på Lade ved Nidelvens munning i tusenårene før Olav Trygvason «lot gjøre kaupang» på Nidarnes i 997? Var Lade en stor bondegård eller en liten by? Hva vet man? Hva gjetter man seg til? Hvilken terminologi og hvilke hypoteser preger forskningen? Hvilket «historisk udsigtpunkt» inntar man i dag med henblikk på byenes utvikling generelt i verden og spesielt i Norge?

BY-BEGREPET

Arkitekturjournalisten Jane Jacobs fremstod med boken *The Death and Life of Great American Cities* fra 1962 som en ledende teoretiker i den internasjonale debatten om moderne byutvikling. Jacobs' definisjon av en by er i all enkelhet at det er en relativt selvstendig bosetning som konsekvent utvikles på basis av egen eksport og import av varer og tjenester innen håndverk og industri samt handel og transport.

HVORDAN OPPSTOD DE FØRSTE BYER – OG NÅR?

I alle de arkitektur- og byplanhistoriske verker jeg kjenner synes det underforstått at menneskenes liv etter siste istid gjennomgikk følgende utvikling: først forskjellige samler- og jegerkulturer, dernest jordbruk, og helt til slutt: bykulturene. Er denne rekkefølgen av utviklingstrinn en vitenskapelig begrunnet hypotese – eller et aksiom?

I sin økonomihistoriske analyse av forholdet mellom by og jordbruk fant Jane Jacobs at byen alltid har vært den primære kraft og jordbruket den sekundære: Jordbrukets utvikling er resultatet av byenes, og ikke omvendt! Samtidig viste nye arkeologiske funn at gamle jegerfolk – i motsetning til myten om deres primitivitet – både var dyktige håndverkere, handelsmenn og kunstnere, og hun ble ledet til hypotesen om at jordbruk og husdyrhold oppstod i forhistorisk tid – i byer.

Sannsynligheten for at Catal Hüyük i Anatolia i Tyrkia – den hittil eldste, kjente by – har eksistert selv eller har hatt sine forløpere tilbake på 9000-tallet eller tidligere, koblet Jacobs sammen med generell kunnskap om steinalderkulturers produksjon og eksport av spesielle naturgoder, som for eksempel obsidian, kobber, skjell, pigmenter. Hun trakk den slutning at det i dette området, før jordbrukskulturenes tid, ble drevet byttehandel i et nettverk av byer over avstander på flere tusen kilometer. Hun forestiller seg at byene, etter en forsiktig start som «depoter», utviklet både produksjons- og servicenæring i et stadig bredere spekter. Mat til bybefolkningen antar hun kom i stigende grad som betaling fra tilreisende kjøpmenn i form av for eksempel urter og levende dyr, foruten bønner, nøtter og lignende. Dette ledet så i sin tur –

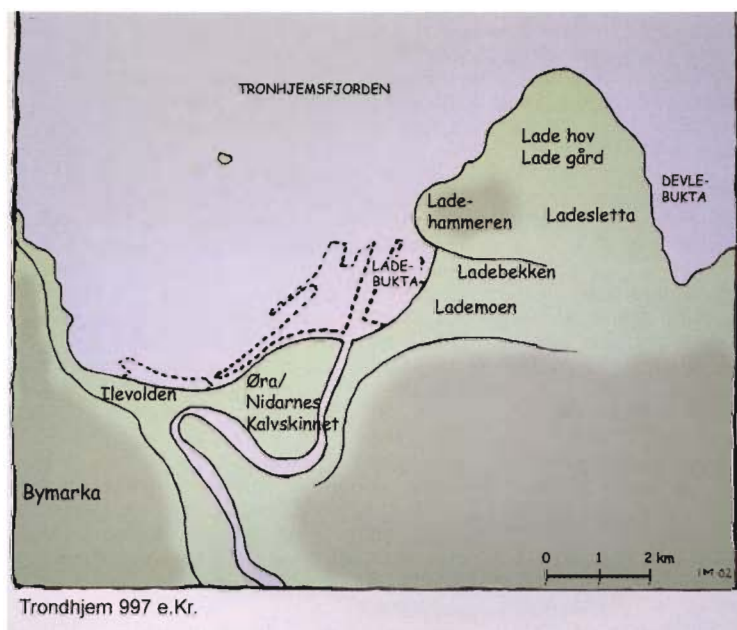
sammen med byhåndverkernes utvikling av stadig nye redskaper som sil og plog – til at korndyrking og hold av sau, geit og gris simpelthen ble oppfunnet i byene. Byene skapte kimen til det historiske jordbruket, hevder Jacobs. Hva mener historikere og arkeologer i dag om denne generelle teorien: at det var jegere som grunnla de første byene, og at byene oppfant og utviklet jordbruket?

STEINALDERBYER I NORGE?

Hvor i Norge fantes det konsentrerte forekomster av naturlige emner for steinalderfolkenes redskapskulturer? Bl.a. blir et viktig kvartsittbrudd ved Kjølaskarvet, mellom Hemsedal og Lærdal, nevnt av arkeologene Bente Magnus og Bjørn Myhre i *Norges Historie*, bd. 1, 1976/1992, men i spørsmålet om steinalderbyer i Norge er grønnsteinbruddet på Hespriholmen ved Bømlo og diabas-bruddstedet på Stakaneset ved Florø spesielt interessante. Det er funnet grønnsteinøkser fra Sogn til Agder, og diabasøkser fra Sogn til Nordmøre, men selve tilvirkningen synes å ha foregått i nærheten av bruddstedene, hvor det er funnet "tett" med tufter etter hus. Ifølge Magnus og Myhre var begge brudd åpnet før år 7000 f.Kr. og ble drevet i mer enn 5000 år. Er det ikke – innenfor den rådende uvitenhet om denne lange tiden – rom for en Jane Jacobs-inspirert hypotese om at disse tettstedene utviklet seg fra en sped begynnelse som verksteder til distribusjonssentraler og deretter til varebytte-steder med en stadig mer forfinet produksjon, dvs. byer? Ja, at det til og med var på disse sentrale stedene at jordbruket ble kjent og utviklet, om ikke oppfunnet, i steinalderen på Vestlandet?

LADE – EN BY I BRONSE-ALDEREN, ELLER I JERNALDER?

I indre Trøndelag er det få menneskelige spor fra steinalderen. Først funn fra bronsealderen tyder på en fast bosetning med en stabil folkemengde ved Trondhjemsfjorden, fremholder Arne B. Johansen i en artikkel i boken *Trondheimsfjorden*. Funnene viser at det har vært kontakt med samfunn langt borte, særlig i øst, med import av bl.a. flint, bronse og rav, mens eksporten har bestått først og fremst av havsalt. – Ble saltet utvunnet over hele Trøndelag eller på spesielle steder? Foregikk varebyttet på mange steder eller hovedsakelig på ett sted, for eksempel Lade? Duket Lade opp av havet (like før 2000 år f.Kr.)

Enheten Lade-Øra på Olav Trygvasons tid.

akkurat i tide til å bli det sentrale bronsealdersted i Trøndelag? Arkeologen Birgitta Berglund mener at Ladehammeren er det sted som gir overlegent best kontroll over Trondhjemsfjorden, og at det har vært bosetning her helt fra halvøya kom til syne. Kan Lade allerede i bronsealderen ha vært et bymessig handelssentrum for landsdelen? Før eller samtidig med oppstart av det trønderske jordbruket?

Eller senest fra og med jernalderen? I Trøndelag må det ifølge metallurgen Arne Espelund ha vært produksjon av jern og redskaper av jern fra ca. 500 f.Kr. til ca. 800 e.Kr. Ut fra funn av rester av sjaktovner og trekull antar Espelund at produksjonen på det meste har vært oppe i 20 tonn jern pr. år, og at mye har vært eksportert. Hvor mange mennesker kan ha vært beskjeftiget i hele denne produksjonen med tilhørende handel og transport? Et par tusen? Har man drevet verksteder, skipsverft og nødvendige lager- og servicefunksjoner i byaktige samfunn?

Også for jernalderens vedkommende fremhever Berglund Lade som den naturlige hovedhavn for Trøndelag, selv om det også nå er dårlig med spor. Mye er forsvunnet, blant annet 21 tydelige graver, en del av dem «Kiæmpe-Høie», som Gerhard Schöning i sin tid fant langs «Kongeveien» tvers over Ladebekken. Først i 1996 ble det ved en prøvegravning én meter ned avdekket boplasser og et ildsted med trekull fra første halvdel av 600-tallet e.Kr.. Berglund mener imidlertid at det har vært «stor aktivitet i området, i hvert fall siden bronsealderen». Kan Lade ha vært – ifølge kriteriene i Jacobs' definisjon – en trøndersk by for to til tre og et halvt tusen år siden?

LADE FRA JERNALDEREN OG FREM TIL 997

Historikeren Grethe Authén Blom betoner kontinuiteten i trøndersk bosetning fra steinalderen av, men hevder at det «var først i folkevandringstiden (400–600 e.Kr.), at bosetningen begynte å bli noenlunde tett». Burde ikke denne dateringen – i tråd med hypotesene ovenfor – endres til ca. 1500 f.Kr.? Eller senest til førromersk jernalder (500 f.Kr.–0)?

Authén Blom fremhever Trøndelags økonomiske vekst i merovingertiden (600–800 e.Kr.) og det «utstrakte» varebyttet med blant annet friserne, men beskriver det trønderske storfylket strukturert som et bondesamfunn med «Fjorden» som hovedkommunikasjonsåre. Utover det mener hun det er umulig å si noe bestemt om hvordan handelen foregikk, selv om hun nevner Lade som et sentrum med det politiske og juridiske Øretinget på Nidarnes og med Devlebukta som den suverene havn. Hun vil imidlertid ikke kalle Lade noe mer enn en markeds plass.

Frankisk bronsekjele fra branngrav på Svedjan av Salthammer, Levanger, antagelig fra slutten av 4. århundre. Tyder på tidlige og gode forbindelser mellom Trøndelag og utlandet.

I vikingtiden vokste folketallet ganske kraftig. Kontakten med utlandet tiltok med vikingetoktene, og det oppstod i alt åtte norske kaupanger, hvorav én var markeds plassen ved Nidelven, som vel mest sannsynlig må ha vært «gården» eller «byen» Lade? Men selv om handelen tok seg opp, mener Authén Blom at det også nå bare dreiet seg om periodiske markedsstevner i en bondesamfunnsstruktur. Hun tror at de fleste smidde våpen selv, og hun tviler på at ladejarlens krigsskip ble bygget av bofaste, profesjonelle skipsbyggere.

Generelt for Norge hevder hun at «det økonomiske liv [...] i sin helhet fremdeles [var] overveiende basert på selvforsyning» og at de eneste handelssentra i Norden med en fastboende befolkning av profesjonelle kjøpmenn og håndverkere var Birka og Hedeby, muligens også Skiringssal, alle med sin glansperiode på 800-tallet. I sammenligning lå Kaupangen i Trondheimsregionen ifølge Authén Blom i en avkrok. Til og med skinnvareeksporten fra Bjarmaland ble ført forbi Trøndelag, påpeker hun, og svenskene kunne skaffe seg alle ting «lettvint i sitt eget land».

Det virker som om Authén Blom på en nokså rigid måte forenkler det usikre fakta-bildet av tidlig, trøndersk middelalder til en samfunnsstruktur som entydig, eller i alle fall først og fremst, rommer jordbruksvirksomheter. Handelen forestiller hun seg hovedsakelig desentralisert til hver enkelt bygd; kun periodiske markeder tiltenker hun de sentrale stedene. Den mulighet at Trondhjem, dvs. Lade, gjennomløp en kontinuerlig byutvikling i minst ett tusen år før 997, oversees av Authén Blom.

Usikkerheten i norsk forhistorie synes stor. Men hva mener man i dag om arkeologen Haakon Shetelig's nesten hundre år gamle hypotese om at nordmenn var leiesoldater i Rom? Sannsynliggjør ikke sporene av den store jernproduksjonen i Trøndelag at det i romertiden var en betydelig eksport av jern og/eller jernprodukter sydover?

BYUTVIKLINGEN I EUROPA OG NORGE/LADE

Den belgiske historikeren Henri Pirenne (1862–1935) utgav i 1925 i Princeton, New Jersey, den lille boken *Byene i middelalderen*. Boken sammenfatter et

Grønnsteinsøkser produsert på Bømlo, der hustufter fra steinalderen ligger tett.

mangeårig studium av bylivets skiftende vilkår i Europa under middelalderen, og har ifølge Terje Brattli og Axel Christophersen (i Spor nr. 2/1998) fundamentalt påvirket to-tre generasjoner av arkeologer og historikere.

Kort sagt mener Pirenne at handels- og bystrukturen i det romerske middelhavssamfunn ble opprettholdt under folkevandringstiden. Han angriper den «feiltagelse» at barbarene ikke likte byer og at de utelukkende baserte sin økonomi på jordbruk. Hovedtrekkene i den romerske økonomi ble beholdt, selv om det var en viss tilbakegang. Byene og handelen bestod. På merovingernes tid, (fra 5. til 8. århundre) var Gallia fremdeles en sjøfartsnasjon og hadde av den grunn en blomstrende handel. Den gamle verdensorden kunne imidlertid ikke overleve Islams fremmarsj på 600-tallet. Muhammedanerne tok og konsoliderte sitt herredømme over Middelhavet. Karl den stores rike var i alt vesentlig en innlandsstat, som ble angrepet av arabiske røvere i syd og norrøne vikinger i nord og vest. Handelen forfalt. Byene døde nesten hen. Ingen tollavgifter tilfløt statskassen. Karl den stores rike var et lutfattig forbund av jordegods som knapt nok produserte mat til seg selv. Hva skjedde med de gamle byene i denne nødstiden? Var det tross alt snakk om en viss kontinuitet? Ja, mener Pirenne. Selv om byene mistet nesten all handel og kommunal organisasjon, fortsatte de i en viss grad å være

administrative sentra. Mange var også festninger hvor landbefolkningen kunne søke beskyttelse. Dessuten opprettholdt Kirken sin bymessige organisasjon. De gamle, romerske byene overlevde som kirkebyer, civitas.

På 900-tallet snudde det hele. Skandinavenes herjinger opphørte i og med overgivelsen av Normandie til Ganger-Rolv i 912. Islam ble fredelig. Krig ble avløst av handel. En ny optimisme bredte seg, og folketallet økte. På tusentallet slo dette ut i utstrakt nydyrking samt militær ekspansjon til England, Spania og Sicilia, og handelens store renessanse på kontinentet ble gjennomført ut fra de to sentraene Venezia og den flamske kyst (som begge hadde opprettholdt sine merkantile utenriksforbindelser, sistnevnte takket være skandinavenes handelsveier gjennom Russland). Det første korstog, i 1096, ble et avgjørende slag mot muhammedanerne, og de kristne gjenopptok etter fire hundre års utestengning full kontroll over Middelhavet. Europas oversjøiske handel blomstret på ny.

I hvilken grad og på hvilke måter er det sammenhenger mellom den utviklingen på kontinentet som Pirenne beskriver, og utviklingen i Norge og på Lade? Godtar man hypotesen om Lade som en by i romertiden, må det ha vært en kontinuerlig og fredsomlig handel mellom byen Lade (Trondhjem) og omverdenen helt frem til 700-tallet. På 800-tallet, da kontinentet makt- og handelspolitisk sett lå med brukket rygg, deltok nordmennene i plyndringstokter dit, og man må anta at betydelige krigsbytter ble brakt hjem, kfr. (gjen?)-oppblomstringen av de åtte kaupanger i Norge, hvorav Lade var én, og sikkert ikke den minst viktige. På 900-tallet blir det igjen fredelige tider og oppgang handelen. Den langsomme kristningen

av landet er i gang. Den generelle optimismen på kontinentet smitter. Hvorfor skulle ikke Lade ha kunnet være en by med stort sett fredelig handel (bortsett fra røvertokter på 800-tallet) både nordover, østover og sydover i hele det første årtusen e.Kr.?

ENHETEN LADE/NIDARNES

Grethe Authén Blom fremhever flere ganger enheten Lade-Nidarnes, topografisk: som pendanger ved Nidelvens munning, og funksjonelt: Lade som høvdingesetet med gårdsbruk og skipsverft, og det tilhørende Nidarnes som tingsted for landsdelen. Det er imidlertid et skille mellom Lade og Nidarnes med hensyn til deres geologiske historie. Lade dukket opp av havet noen århundrer før bronsealderen, mens Nidarnes/Øra først kom til syne i jernalderen. Den høyeste delen av den store øra ble sannsynligvis tørrlagt først omkring Kristi fødsel og ble kalt Kalvskinnet. Oppfattet man formen av den store grusgrunnen liksom en stor kalv? Var folk i Norge på denne tiden religiøst opptatt av særegne naturformer? Dyrket man Øra som et spesielt naturfenomen etter hvert som den vokste?

Mens Lade altså helt fra bronsealderen av var et tett befolket sted, by eller ikke by, startet Nidarnes/Øras historie først i romersk jernalder. Foruten at Øra kan ha blitt tillagt en spesiell naturreligiøs betydning, har temmelig sikkert den store og stadig voksende grusflaten vist seg velanvendelig for store menneskeforsamlinger. Fra ca. 300 e.Kr. kan den ifølge Gustav Indrebø ha vært stedet for Øretinget, det sentrale ting for de åtte trønderske fylker, under ledelse av høvdingen på Lade, og i alle fall senest fra merovingertid (550–800 e.Kr.). Selv etter opprettelsen av Frostatinget rundt 940, var Øra det selvfølgelig sted for hyllingen av landets konger, for Olav Tryggvasons del i 995.

Med hensyn til Olav Tryggvasons angivelige grunnleggelse av en by på Nidarnes i 997 slår Authén Bloms kritiske skepsis til for fullt. Hun påpeker at Odd Munk nesten 200 år etter kongens død bare kort skriver at Olav «satte torp og kjøpstad ved elvemunningen (uvisst hvorvidt dette var på Lade- eller Nidarnes-siden, såvidt jeg forstår) og reiste en kirke der». Kongen bodde på Lade. Der innbød han trønderhøvdingene til gjestebud, og tok imot stormenn fra Hålogaland. Ifølge Odd Munk kjente Olav bare Lade som tilholdssted i Trøndelag. Tyve-tredve år etter Odd Munk skriver Snorre Sturluson at Olav Tryggvason «lot gjøre kaupang, men Olav den hellige reiste kjøpstaden» (på Nidarnes). Ifølge Authén Blom er det bare to sikre slutninger man kan trekke ut av tekstene, for det første: at Olav Tryggvason oppmuntret til byggevirk-somhet og stimulerte handelslivet i Kaupangen gjennom regulering og garantier, for det annet, at militære hensyn tilsa full utnyttelse av havnemulighetene.

Hvorvidt det ble noen særlig handel i Kaupangen i Olav Tryggvasons levetid, dvs. på Lade og/eller Nidarnes, finner Authén Blom høyst usikkert. Men som vi har sett mener hun at det aldri hadde vært noe annet enn periodiske markeder der. Holder vi oss nå et øyeblikk ved den alternative hypotesen at Lade helt fra førromersk jernalder av, og kanskje lenger tilbake, hadde tradisjon for å være ikke bare et høvdingsete, men et selvstendig samfunn med håndverk og industri og både lokal og utenlandsk handel, gir det mening å anta at Olav Tryggvason etter erobringen av Lade simpelthen startet en byutvidelse. Han «lot gjøre kaupang» på Nidarnes, åpenbart ut fra en enkel, men nærliggende byplanidé: byutvikling langs en elv. Han kjente både London og Dublin. Man kan så tolke Snorre videre dit hen at Olav den hellige i sin tur til en viss grad fullførte utbyggingen av den nye havnen og den nye bydelen, den som med tiden ble den nye kjernen av Trondhjem by.

Forfatter

Ingvar Mikkelsen er sivilarkitekt mnl. Bor som pensjonist i Oslo, og skriver om arkitektur i Arkitektnytt, Byggekunst og Arkitektur i Norge (Norsk Arkitekturmuseums årbok).

Skålvecter som denne er det funnet rester av i et titall gravfunn fra 900-årene i Trøndelag. De vitner om en betydelig handelsvirksomhet også i tiden før Olav Tryggvason anla eller utvidet Trondhjem by. Foto Per E. Fredriksen

Den hellige Birgitta

– 700-årsjubileum for hennes fødsel

Birgitta med en av sine åpenbarelses-bøker oppslått. Alterskap fra Lübeck ca 1470. Skapet har stått i Salems kirke i Södermanland. Etter B. Bergh, 2003

I år er det 700 år siden den hellige Birgitta ble født. Birgitta er trolig den mest kjente svenske kvinnen gjennom tidene. Hun skapte en ny klosterorden som la grunnlaget for birgittinerklosteret i Vadstena i Östergötland i Sverige. Senere ble mange birgittinerklostre anlagt rundt om i verden. Birgitta drog på lange pilegrimsreiser. Hun drev med politikk på høyt plan, refset konger, paver og erkebisper. Dessuten rakk hun å føde åtte barn og være husmor på en stor gård. Birgitta ble kanonisert av paven til helgen 7. oktober 1391. Hun er den eneste kanoniserte helgenen fra Norden. I 1999 utnevnte paven Birgitta til europeisk beskyttelseshelgen.

Tekst Birgitta Berglund

BIRGITTA OG NIDAROS

Birgittas første lengre pilegrimsreise gikk trolig til Nidaros, i hvert fall forteller kanoniseringsdokumentene at hun og hennes mann Ulf Gudmarsson gjorde en slik reise i 1339. Ferden kan selvfølgelig være noe som er funnet på for å styrke hennes kandidatur som helgen, ettersom hun i sine skrifter ikke forteller noe om reisen. Hun skal ha hatt med seg mange hester på reisen, men likevel ha gått til fots i tretti dager fra sitt hjem Ulvåsa i Östergötland til Trondheim. Det må ha vært 80–100 mil, avhengig av hvilken vei hun valgte. Mange mener det er mest sannsynlig at hun dro langs Östersjökysten opp til St. Olofs havn innenfor dagens Sundsvall, og deretter langs Indalsälven til Östersund og videre en av fjellovergangene i vest ned til Trondheimsfjorden, og da trolig den over Verdal ned til Stiklestad. På Jamtli, läns museet i Östersund, finnes et seilehus hvor Birgitta skal ha overnattet. Pilegrimsveien gjennom Jämtland til Nidaros kalles også «Heliga Birgittas väg».

Noe som muligens styrker historien om at Birgitta virkelig var på pilegrimsreise til Nidaros, er opplysningen i et testament, brev 597 i bind 5 av Diplomatarium Norvegicum, at det i 1430 fantes et alter viet til Birgitta i Nidaros domkirke. I testamentet står det: «... jtem till sancte Birgitte altare swa mykla iord i nördre Helghavær som rentar atian marker smørs arligha.» Til underhold av den hellige Birgittas alter i Nidarosdomen gav altså Arvid Ingelsson så mye jord i Nordre Helgevær, som avkastet atten merker smør i året, dvs. i underkant av 4 kg. I middelalderen var det vanlig at folk forsikret seg for sitt neste liv på denne måten, særlig de som var rike på gods og gull. Også i Aslak Bolts jordebok fra 1430-tallet finnes opplysninger om underhold av Sankta Birgittas alter i Nidarosdomen.

Ringene er på en måte sluttet, når det nå finnes birgittasøstre i Trondheim. Deres kloster på Heimdal ble innviet i 1998. Disse birgittasøstrene tilhører en ny gren av Birgittas klosterorden. Denne nye grenen er innstiftet av moder Elisabeth Hesselblad, også det en svensk kvinne. Under første verdenskrig gjorde hun og hennes søstre en aktiv hjelpeinnsats. Ved alle hennes klostre ble det anlagt gjestehus. Denne grenen er dermed mer åpen for samfunnet enn birgittaklostrene tradisjonelt har vært.

BIRGITTA I DEN MIDTNORSKE MIDDELALDERKUNSTEN

Reisen til Nidaros synes ikke å ha ført til at Trøndelags kirker i noen større utstrekning ble utstyrt med skulpturer og malerier av Birgitta. Hennes besøk i Nidaros skjedde også lenge før

En moderne steinskulptur av Birgitta finner vi høyt opp på veggen i et av tårnene på Nidarosdomens vestfront. Etter T. Suul, 1980

hun på alvor hadde gjort seg kjent som profet og samfunnsrefser. En steinskulptur på et av tårnene på Nidarosdomens vestfront forestiller Birgitta med pilegrimsstav og veske. Skulpturen, som er modellert av Sivert Donali, er statuer sannsynligvis en eldre skulptur med det samme motivet, men som nå ikke er bevart.

På Inderøy finnes en Birgittaskulptur fra middelalderen i privat eie. Den skal være funnet i fjæra på Leka. I Grong kirke i Nord-Trøndelag finnes et alterskap med fem helgenbilder, hvorav en forestiller Birgitta. Det er den eneste avbildningen av henne fra senmiddelalderen i Trøndelag i E. Engelstads gjennomgang i 1936 i «Senmiddelalderens kunst i Norge». I alterskapet fra Grong er Birgitta gjengitt med sin viktigste attributt: en oppslått bok. Hun har også hals- og hodelin, noe som viser at hun var en gift kvinne.

Alterskapet i Grong tilskrives Haaken Gulleon fra Enånger i Hälsingland, Sverige, eller i hvert fall hans skole. Gulleon virket på slutten av 1400-tallet fram mot reformasjonen, og hans verksted er kjent for sine malte treskulpturer, som finnes i mange svenske kirker, særlig i Hälsingland, men også i Medelpad, Ångermanland og Jämtland. Fra Nes kirke i Bjugn stammer enda en skulptur i Trøndelag, som av kunsthistorikeren Ingrid Swartling tilskrives Gulleon. Den forestiller «Anna selv tredje», dvs. Jesusbarnet, Maria og hennes mor Anna. Skulpturen har også sterke likhetstrekk med en «Anna selv tredje»-skulptur i Enångers kirke i Hälsingland, hvor det uttrykkelig står «IAAK HAAKEN GULLESON MALER». Forekomsten i Trøndelag av skulpturer utført i Gulleons skole avspeiler forbindelsene mellom midtre Norrland og Trøndelag.

På Vitenskapsmuseet finnes en helgenskulptur, som man har foreslått kan forestille Birgitta. Den ble kjøpt på Tjøtta på Helgelandskysten i 1901, hvor den oppgis å stamme fra nabokirken Alstahaug. Skulpturen har stått i et alterskap, kanskje sammen med Margareta som Alstahaug kirke er viet til. Helgenet har hodelin, noe som gjør at skulpturen må forestille en gift kvinne. Det lange håret under hodelinet kan tyde på at det er Margareta, men en jomfru ble neppe avbildet med hodelin. Det åpne håret med lange lokker taler også mot at skulpturen forestiller Birgitta, ettersom hennes hår vanligvis er skjult under hodelinet. Det er imidlertid få helgener som avbildes med hodelin, den gifte kvinnens kjennetegn. Blant de som foruten Birgitta kan avbildes med hodelin, er Birgittas datter Katarina og jomfru Marias mor, Anna. Disse to mangler andre kjennetegn som nok skulle vært synlige på den måten skulpturen er bevart. Enda et helgen som kan avbildes med hodelin er Maria Magdalena. Et av hennes attributter er nettopp et langt, bølgete hår. I hånden holder hun ofte en salvekrukke. Gjennomgangen viser at det er mer sannsynlig at skulpturen forestiller Maria Magdalena enn Birgitta.

Helgenskulptur med hodelin fra Alstahaug kirke på Helgeland. Skulpturen er foreslått å forestille Birgitta. Det lange, utslåtte håret gjør imidlertid at det er mer sannsynlig at den gjengir Maria Magdalena. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

Del av alterskap fra Grong kirke fra 1400-tallet. Birgitta er iført hals- og hodelin pekende på sin oppslåtte bok. Etter A. Dybdahl, 1999

Skulpturen fra Alstahaug er laget av eik. Den har dermed et sørlig opphav og ansees å være laget i Lübeck på 1470-tallet av Bernt Notke, eller en av hans elever. Lübeck var selve sentret i handelsorganisasjonen Hansa. De tette forbindelsene mellom Helgelandskysten og hansabyen Bergen har nok gjort at det var lett å skaffe alterskap fra lübeckområdet til å pryde kirker på Helgeland.

I tillegg til alterskapet i Grong er det ifølge Engelstad kjent seks alterskap i Norge, som har malerier eller skulpturer av Birgitta. Alle unntatt to er fra Nord-Norge. I tillegg forteller Schøning i sin reiseberetning fra 1770-tallet at det før Viklem kirke på Ørlandet brant i 1766, skal ha vært et alterskap der med blant annet en skulptur av «... et Fruentimmer, klæd som en Nunne, holdende i den høire Haand en Bog, men lysende Velsignelse med den venstre». Trolig er dette Birgitta.

Også skriftlige kilder forteller at det fantes altere i middelalderkirker i Norge viet til Den hellige Birgitta. Foruten Nidaros domkirke gjelder opplysningene Hallvardskirken, Mariakirken og Nicolaskirken i Oslo og Domkirken i Stavanger. Vi må regne med at hvert alter viet til Birgitta var forsynt med et bilde av henne, sannsynligvis en skulptur. Dykkelsen av Birgitta som helgen er dermed ikke ukjent i Norge. Munkeliv kloster i Bergen ble også omgjort til et Birgittinerkloster i 1426.

BIRGITTA SOM DATTER

Birgitta ble født i 1303 som datter av ridderen, lagmannen og riksråds mannen Birger Persson og hans andre hustru Ingeborg Bengtsdatter. Ingeborg tilhørte en gren av folkungene, dvs. kongeslekten. Birgittas far antas som lagmann i Uppland å ha hatt en viktig rolle i utformingen av Magnus Erikssons landslov, som skulle gjelde for hele riket og dermed erstatte de eldre landskapslovene. Magnus Eriksson var konge både i Sverige og Norge, som da var i personalunion. Birgittas familie bodde på Finsta gård i Uppland, ikke langt fra Uppsala. Birgitta ble altså født inn i en av Sveriges mest innflytelsesrike adelsslekter med linjer inn i kongehuset. Moren døde i 1314 da Birgitta bare var 11 år. Faren satte henne snart i oppfostring hos en søster av Birgittas mor. Hun het Katarina og var gift med lagmannen Knut Jonsson i Östergötland. De bodde på borgen Aspanäs. Birgitta levde dermed fortsatt i en lagmansfamilie, og stefaren hørte til de fornemste i riket. Det var på Aspanäs Birgitta skal ha fått sin første åpenbaring. I 1316, da Birgitta bare var 13 år, giftet faren henne bort til den attenårige Ulf Gudmarsson. Han var sønn av lagmannen i Västergötland, medlem av Birger Jarls råd. Det unge paret bosatte seg på eiendommen Ulvåsa i Östergötland, som en gang hadde vært eid av Birger Jarls far. Man kan fortsatt se tuftene etter en borg på stedet.

Birgitta motsatte seg giftermålet. Egentlig ville hun helst gå i kloster. Det kan imidlertid være en mening hun er tillagt ved kanoniseringsprosessen, men det er jo ganske sannsynlig at ekteskap ikke er hva en trettenåring drømmer om, i hvert fall ikke med en make hun selv ikke har valgt. Å gå i kloster var en mulighet for studiesultne døtre i mer velstående familier. Studier var ellers forbeholdt menn. Giftermålet mellom Birgitta og Ulf avspeiler et samfunn hvor ekteskap ble inngått av praktiske grunner, ikke av kjærlighet. Birgittas far styrket eller vedlikeholdt sannsynligvis sin posisjon ved at datteren ble gift med en lagmann slik som han selv.

BIRGITTA SOM HUSFRUE

Utgangspunktet for ekteskapet mellom Birgitta og Ulf var etter vår tids mål altså ikke det beste. Av kanoniseringsdokumentene framgår at hun ble enig med sin mann om å leve i seksuell avholdenhet i et par år, noe som kan være konstruert for å styrke hennes kandidatur som helgen. Birgitta og Ulf fikk imidlertid etter hvert åtte barn sammen og Birgitta må som husfrue ha vært leder av en stor husholdning. Vi finner Ulf nevnt i norske skriftlige kilder i forbindelse med en kunngjøring fra kong Magnus Eriksson, trykt i Diplomatarium Norvegicum. Kunngjøringen er stadfestet og beseglet i Skara i Västergötland

13. februar 1339 av ulike lagmenn, deriblant Ulf. Det framheves i kanoniseringsdokumentene at Ulf hadde et annet sinnelag enn Birgitta. Han beskrives som nok så lettsindig og glad i livets goder.

I sine åpenbaringer viser Birgitta at hun er en kvinne med erfaring fra å være husmor i et stort hushold. Hun bruker ofte lignelser som har med hverdagslige sysler å gjøre som å yste ost, brygge øl og bake brød. Som åttebarnsmor er det heller ikke fremmed for henne å bruke lignelser knyttet til jordmores virksomhet.

Ved Ulvåsa skal Birgitta ha innrettet et hus hvor hun hjalp syke og fattige, og datteren Katarina skal ha deltatt i dette hjelpearbeidet. Det sies at Birgitta selv drog og hentet fattige, syke og prostituerte til dette huset og stelte dem der. Hun skal en periode ha hatt tolv fattige ved sitt bord, som hun tvettet føttene på og ellers vartet opp. De tolv fattige symboliserte de tolv disiplene til Jesus. – Birgitta hørte altså til de fremste slektene i Sverige. Det er sannsynligvis en av årsakene til at hun i 1336 ble hoffmesterinne og rådgiver for kong Magnus Erikssons unge hustru dronning Blanka fra Namur i Flandern. I begynnelsen var det et godt forhold mellom Birgitta og kongeparet. Birgitta forsøkte å få særlig kongen til å bedre sitt levesett. Senere skar det seg totalt mellom dem og hun tilla kongen de verste synder hun kunne tenke seg. I en av sine åpenbaringer beskylder hun ham blant annet for å elske menn. Nærheten til kongeparet bidro nok til at hun gav seg inn i storpolitikken, blant annet prøvde hun å få slutt på hundreårskrigen mellom Frankrike og Tyskland. Hun forsøkte også å få paven til å flytte fra Avignon til Roma.

I et testamente fra 1346, lover Magnus Eriksson og dronning Blanka å skjenke gods til det klosteret som Birgitta planla i Vadstena etter at hun hadde fått en åpenbaring om det. Vadstena var opprinnelig et kongepalass bygget av folkungen og jarlen Birger Brosa. Kongeparet gav Vadstena slott til kloster mot at de selv skulle begraves i klosterkirken. I et testamente for kongeparet fra år 1347, står det: «De velger seg gravsted i klosteret i Vadstena, som skal ha 6000 mark i gjengs mynt.» Kongeparet ble imidlertid etter hva man vet, ikke gravlagt her.

Birgitta med hals- og hodelin, noe som viser at hun var gift. Som andre helgener har Birgitta sine attributter, og hennes er vanligvis en oppslått bok og skriveredskaper. Fra Hälsingtuna kirke, Hälsingland. Trolig nord-tysk arbeide fra 1400-tallets 1. halvdel. Etter M. Lindgren, 1991

Birgitta avbildes også med pilegrimsattributt. Her er hun utstyrt med stav, veske og hatt med pilegrimsmerker. I tillegg har hun en oppslått bok som sammen med skriveredskaper er hennes vanlige attributt. Kronen ved hennes føtter symboliserer hennes kongelige avstamning. Våpenskjoldet til venstre med innskrift viser Birgittas tilknytning til Roma. Kolorert tresnitt fra 1480-tallet, trykket i Tyskland. Fra Beskow og Landen, 2003

Birgitta fristes av en djevel som blir klubbet ned av en engel. Kalkmaleri fra 1437 av Johannes Rosenrod i Tensta kirke, Uppland. Etter M. Lindgren, 1991

I 1341 fikk Birgitta sin mann, Ulf Gudmarson, med på pilegrimsferd til Santiago de Compostela i Spania. Han skal etter hvert ha blitt påvirket av Birgitta til å bli en from mann. Ulf ble alvorlig syk på reisen, men i Arras får Birgitta en åpenbaring om at han skulle bli så frisk at han kunne gjennomføre reisen.

Birgitta og Ulf kjøpte seg et bosted ved Alvastra kloster etter at de var tilbake fra Santiago. Ulf døde nokså snart, og han ble gravlagt i Alvastra. Birgitta fortsatte å bo der en tid som enke. Etter Ulfs død får hun stadig oftere åpenbaringer og hennes skriftefar magister Matthias fikk stor betydning for henne, blant annet gjennom å oversette hennes åpenbaringer fra svensk til kirkespråket latin. Ved at åpenbaringene ble oversatt til latin fikk de en helt annen gjennomslagskraft. Det er egentlig fra nå av, dvs etter sin manns død, at Birgitta virkelig får stor betydning både som profet og politiker. I 1349 reiser Birgitta til Roma for aldri mer å komme tilbake til Sverige.

BIRGITTA SOM MOR

Birgitta fødte åtte barn, men ikke alle levde opp. Den eldste sønnen, Karl, synes å ha vært en favoritt på tross av at han ikke levde noe fromt liv. Birgitta drømte om å innstifte en ny ridderorden i landet, og det skinner igjennom at hun tenkte seg sin sønn som leder av denne. Kanskje hadde hun til og med ambisjoner om at han skulle bli konge.

Før Birgitta reiser til Roma får hun en åpenbaring hvor en djevel forsøker å holde liv i ilden. Da Birgitta spør om hvorfor han gjør det, svarer han at det er for å holde liv i hennes kjærlighet til barna, slik at hun ikke skal reise til Roma. Åpenbaringen viser at hun hadde vanskelig for å reise fra sine barn. Djevler forekommer ofte i Birgittas åpenbaringer.

Etter Ulfs død var Karl etter Østgøtalagen familiens overhode. Han giftet bort sin søster

Märta mot Birgittas vilje og blandet seg også inn i søsteren Katarinas ekteskap. Katarina kom etter Birgitta til Roma, og de bodde sammen der. Da Katarina ville reise tilbake til Sverige, fikk Birgitta en åpenbaring om at Katarinas ektemann var død, og dermed var det ingen mening i å reise tilbake til Sverige for henne. Om Birgitta her var en beregnende mor eller ikke, får vi nok ikke vite. Også Karl drog ned til Roma, og han reiste sammen med Birgitta, datteren Katarina og den fromme sønnen Birger til kongeriket Neapel hvor de møtte dronningen. Der skal Karl ha gjort skandale ved å kysse dronningen på munnen da han hilste på henne. Birgitta gjorde seg store bekymringer over dette, spesielt fordi Karl allerede var gift i Sverige. Saken løste seg ved at Karl døde.

BIRGITTA SOM KRISTI BRUD

Straks før Ulf døde, gav han Birgitta en ring for at hun stadig skulle huske å be for hans sjel. Birgitta kastet imidlertid ringen straks etterpå. Da folk syntes det var forferdelig gjort, sa hun at hun ikke ønsket å bli påmint om sitt jordiske ekteskap ettersom hun var kallet som Kristi brud. Hun skulle nå være både Kristi brud, og den som han snakket gjennom. Hun hadde senere problemer med at hun hadde kjent glede over samlivet med maken. Etter Ulfs død fikk hun stadig oftere åpenbaringer fra både Kristus og hans mor, Maria. I åpenbaringene blir hun ofte kallet til å refse ulike personer. Det kan være alt fra konger, paver, kardinaler og ulike geistlige til vanlige folk. Gjennom åpenbaringene deltar Birgitta i verdslig politikk og kirkepolitikk på høyt nivå. Hun ser seg selv som et redskap for sin himmelske brudgom.

I en åpenbaring blir Birgitta oppfordret til å reise til Roma for å vente på at paven og keiseren skulle komme dit. Paven holdt ved denne tiden til i Avignon, mens Roma var i forfall. Hun ønsket at paven skulle godkjenne hennes klosterorden. Reglene for klosteret hadde hun fått i en åpenbaring. Som Kristi brud reiser Birgitta til Roma i 1349, i den tiden pesten herjet Europa, med blant annet to av sine skriftefedre, som begge het Peter Olofsson. De to skriftefedrene har nå oppdraget å skrive ned hennes åpenbaringer.

I Roma ble Birgitta godt mottatt og fikk bo fyrstelig. Birgitta var i sjokk over forfallet i Roma og reagerte sterkt på de geistliges

Kronologisk oversikt

- 1303 Birgitta blir født på Finsta
- 1316 Birgitta gifter seg med Ulf Gudmarsson
- 1339 Birgitta og Ulf reiser til Nidaros
- 1341 Birgitta og Ulf reiser til Santiago de Compostela
- 1344 eller 1346 Ulf Gudmarsson dør
- 1349 Birgitta starter sin reise til Roma
- 1370 Paven godkjenner Birgittas klosterregel
- 1371 Birgitta starter sin reise til Det hellige landet
- 1373 Birgitta dør i Roma
- 1384 Klosteret i Vadstena innvies
- 1391 Birgitta blir kanonisert som helgen

Anna selv tredje, dvs. Jesusbarnet, hans mor Maria og Marias mor Anna. Skulptur fra Nes kirke i Bjugn, Sør-Trøndelag, tilskrevet Haaken Gulleon. Foto Per E. Fredriksen, NTNU, Vitenskapsmuseet

livsførsel. Geistlige, som ikke fikk gifte seg, men skulle leve i sølibat, levde åpent med friller og barn, og det finnes opplysninger om at nonneklostre fungerte som bordeller.

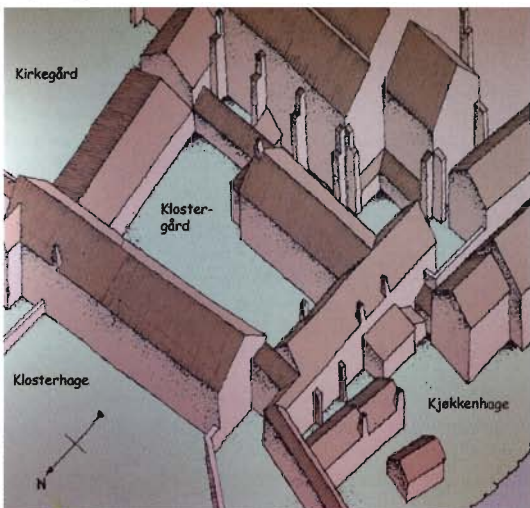
Fra Roma gjorde Birgitta flere reiser, som oftest sammen med et eller flere av sine barn. Birgittas siste lengre reise gikk til Betlehem og Jerusalem. Da hun startet den i 1371, var hun 68 år. I Betlehem fikk hun en visjon om Kristi fødsel, der Maria føder stående på kne. Den første som avbilder denne visjonen er den florentinske maleren Niccolò di Tommaso. På hans bilder ser man også Birgitta som får visjonen. Tommaso virket en tid ved hoffet i Neapel og kan ha sett Birgitta der. Derfor mener kunsthistorikeren Jan Svanberg at hans Birgittabilder kan ha en viss portrettlikhet. Birgitta ble syk og svak på reisen til Det hellige landet, og tilbake i Roma døde hun i 1373.

Birgitta skrev ned reglene til sin klosterorden allerede mens hun var i Sverige. Spesielt ved hennes orden var at klosteret skulle være et dobbeltkloster hvor både nonner og munkes skulle være underordnet en abbedisse. I en åpenbaring ble hun lovet å være klosterets første abbedisse. I 1370 godkjente paven, Urban V, hennes ordensregler, men sterkt modifisert. Han besluttet blant annet at det skulle være to likestilte klostre, ett for nonner og ett for munkes. Datteren Katarina videreførte klosterarbeidet i Vadstena og hun ble klosterets første abbedisse.

Birgitta fikk til sist også se paven og keiseren samtidig i Roma. Det var jo en av årsakene til at hun reiste til Roma. Så også dette lyktes hun med, enda det bare var kortvarig at pave (Urban V) og keiser (Karl IV) var samtidig i Roma. Så før Birgitta døde i Roma i 1373, hadde hun fått utrettet mye av det hun mente hun var kallet til som Kristi brud.

Klosteret i Vadstena ble innviet i 1384, elleve år etter Birgittas død. I 1391, atten år etter sin død, ble Birgitta kanonisert som helgen av paven Bonifacius IX. Dette var noe som hennes datter Katarina ivrig arbeidet for, men også Margrete unionsdronningen for Norge, Sverige og Danmark. Margrete ble selv leksøster i

Nonneklosteret og kirken i Vadstena i slutten av middelalderen. Etter rekonstruksjonstegning av Iwar Anderson i A. Lindblom, 1966

Birgitta, den eldste sønnen Karl, den fromme sønnen Birger og datteren Katarina i audiens hos paven Urban V. Karl er her utstyrt i verdslige stormannsklær mens søsknene har enkle hvite klær. Kalkmaleri fra 1437 av Johannes Rosenrod i Tensta kirke, Uppland. Etter Beskow og Landen, 2003

birgittinerklosteret i Vadstena som etter hvert ble et åndelig sentrum og pilegrims mål i Sverige. Klosteret var i drift til slutten av 1500-tallet, faktisk også en tid etter reformasjonen. I 1991 ble et birgittakloster på ny etablert i Vadstena.

Dronning Margrete var aktiv i å få etablert birgittinerklostre i alle sine riker. Vadstenas tillitsmann, presten Sten Stenarsson, ble tilsatt som abbed i Munkeliv kloster i Bergen i 1406 for å gjøre om klosteret til et birgittinerkloster. Biskop Aslak Bolt i Bergen som senere ble erkebiskop i Trondheim, skal ha støttet en slik søknad til paven da han var sterkt interessert i Birgitta. I 1426 stadfestet paven omgjøringen av klosteret til et Birgittinerkloster med plass både til både nonner og munkes.

At Birgitta kunne virke som hun gjorde har naturligvis å gjøre med at hun er født inn i samfunnets toppsjikt. En kvinne av lavere stand hadde neppe kunnet utrette det samme. Utsiktene til å bli brent på bål som heks hadde da nok vært større. Av alle som er født inn i den samme stand i Sverige, er det likevel bare Birgitta som har utnyttet sine evner, innflytelse og sitt pågangsmot på denne imponerende måten. At hun var kvinne og åttebarnsmor har ikke stoppet henne. Hun var viss på at hun var kallet til å være Kristi brud og hans talerør på jorden og dermed kunne ingen stanse henne, enda mye av det hun foresatte seg gikk i oppfyllelse først etter hennes død.

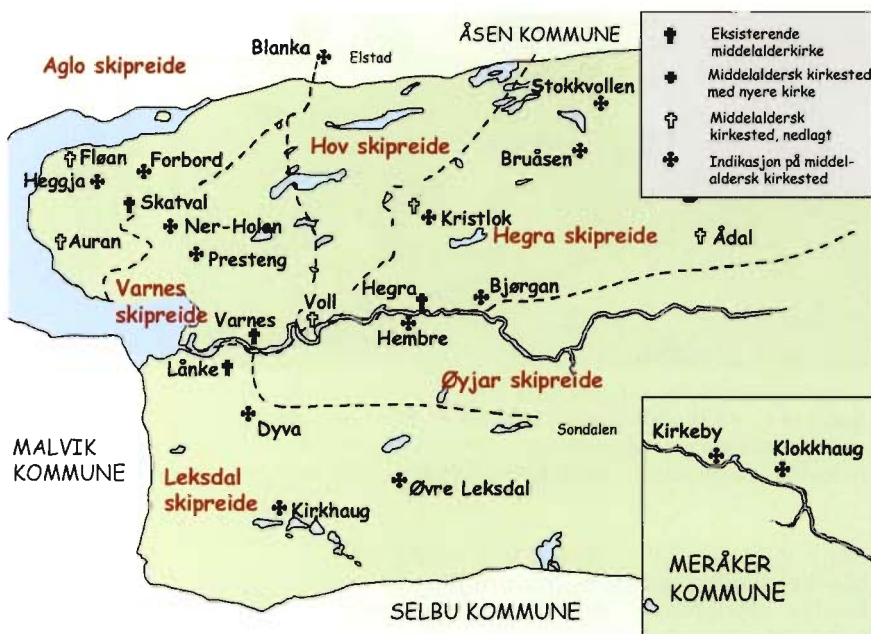
Litteratur
Bergh, B. 2002: Heliga Birgitta – Åttabarnsmor och profet. Historiska Media, Lund. Beskow, P. & Landen, A. (red.) 2003: Birgitta av Vadstena. Pilgrim og profet. Natur och Kultur, Stockholm. Dybdahl, A. 1999: Helgener i tiden. NTNU, Vitenskapsmuseet, Senter for middelalderstudier, Skrifter nr. 10. Engelstad, E. 1936: Senmiddelalderens kunst i Norge ca 1400-1535. Oslo. Haaken Gulleon – och norrländsk egenart. Hälsinglands museum, Hudiksvall. Nordahl, H. 1977: Den hellige Birgitta. Beåndet visjonær – begavet politiker. H. Aschehoug & Co., Oslo. Suul, T. 1980: Nidarosdomen: vestfrontens skulpturer. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. Trondheim.

Vadstena ble et pilegrims mål etter at Birgitta ble kanonisert som helgen. Pilegrimsmerket her er fra Vadstena, men er funnet i Lunds domkirke. Merket er av bly og er fra 1400-tallet. Det viser Birgitta som skriver i en oppslått bok. Merkene kunne skaffes ved pilegrims-målene, og var et minne for den som hadde gjort en slik reise. Etter Beskow og Landen, 2003

Forfatter
Birgitta Berglund er forsker ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Middelalderkirker i Stjørdalen

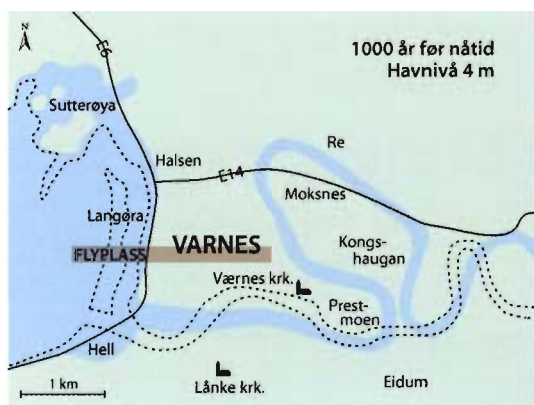
Kartet viser dokumenterte kirker og kirkeindikasjoner i Stjørdalen

Det er dokumentert 12-1300 kirkesteder i Norge i middelalderen, 9 av disse befinner seg i Stjørdalen. Ved å ta gamle sagn, tradisjoner og stedsnavn på alvor, vil vi kunne oppspore mange flere kirkesteder og dermed supplere våre kunnskaper om middelaldersamfunnet og vår kirkehistorie. Stjørdalen er i denne sammenheng et stykke Norge i miniatyr med mange indikasjoner på udokumenterte kirkesteder.

Tekst Dag Bertelsen

DOKUMENTERTE MIDDELALDERKIRKER

Av de 1200-1300 dokumenterte kirkestedene i Norge i middelalderen er 700-800 fremdeles i bruk. De resterende 500-600 er blitt lagt ned, de fleste innen utgangen av 1500-tallet. Knappt 200 middelalderkirker eksisterer fremdeles i mer eller mindre original form, ca. 160 steinkirker og 25-30 stavkirker.

Kartet viser de dokumenterte middelalderkirkene i Stjørdalen

Av de 9 dokumenterte kirkestedene i det gamle Stjørdølafylket er 4 fremdeles i bruk. De øvrige 5 var nedlagt innen utgangen av 1500-tallet. Våre kunnskaper om disse 9 kirkestedene er kort oppsummert nedenfor.

Varnes kirke er bygget i to etapper i løpet av 1100-tallet, den første skriftlige dokumentasjonen av kirken er et diplom fra 1391. Dette er den eneste av middelalderkirkene som står igjen i Stjørdalen.

Fløan kirke ble bygd i 1420 og er nevnt i Aslak Bolts jordebok fra 1432. En kirkegård er konstatert ved gravearbeider. Det er ikke dokumentert noen forløper til denne kirken, men det er lite sannsynlig at det ble opprettet noe nytt kirkesogn i 1420. Fløan kirke ble lagt ned ved den Trondhjemske Reformats i 1589.

Auran kirke er nevnt i *Norske regnskaper og jordebøker* (NRJ) fra 1520. Rester etter kirken ble påvist ved graving av kjeller i 1932. Kirkestedet ble lagt ned ved Reformatsen i 1589.

Skatval kirke er nevnt i *NRJ* fra 1520. Det er tradisjon for at kirken tidligere skal ha stått på Forbord. Kirkestedet er fremdeles i bruk.

Lånke kirke er nevnt i *NRJ* fra 1520. Det er tradisjon for at kirken tidligere skal ha stått på Dyva. Kirkestedet er fremdeles i bruk.

Hegra kirke er nevnt i et diplom fra 1450. Kirkestedet er fremdeles i bruk.

Skjølstad kirke er nevnt i *NRJ* fra 1520. Under grøfting for hundre år siden er det bl.a. funnet flere trekister. Kirken ble lagt ned ved Reformatsen i 1589. Det er reist en minnestein der kirken skal ha stått.

Ådal kirke er nevnt i *Olav Engelbrektssøns jordebok* fra 1533. Ådalen lå øde i senmiddelalderen, derfor er det bemerkelsesverdig at denne kirken var i bruk så sent som i 1533. Kirken er ikke nevnt i *Reformatsen* i 1589 og er sannsynligvis nedlagt på dette tidspunkt. Det er reist en minnestein ved Ådal østre, men selve kirken har trolig stått på et jorde øst for gården.

Voll kirke er nevnt i *NRJ* fra 1520. Gården Kirkevoll er imidlertid nevnt i Aslak Bolts jordebok fra 1432. Kirken lå på Kjerkreina og spor etter kister skal være observert i kanten av et gammelt elveløp. Kirken er ikke nevnt ved *Reformatsen* i 1589 og var sannsynligvis lagt ned på dette tidspunkt.

GIR DETTE ET KOMPLETT BILDE AV KIRKENETTET I MIDDELALDEREN?
Fagfolkene har følgende kriterier for sikker dokumentasjon av en kirke eller et kirkested fra middelalderen:

- Kirken eller sognet skal være nevnt i skriftlige dokumenter fra middelalderen eller tiden like etterpå
- Eksisterende kirkebygninger eller bygningsrester skal kunne dateres til middelalderen

- Spor etter kirketufter eller kristne graver skal kunne dateres til middelalderen

Oppfatning blant toneangivende fagfolk har vært at vi stort sett har full oversikt over det norske kirkelandskapet i middelalderen. I en artikkel om Kirkelandskapet i middelalderen i Fortidsminneforeningens årbok for 2002 er dette spørsmålet nærmere analysert. Konklusjonen er at det høyst sannsynlig har eksistert mange kirker i høymiddelalderen som har forsvunnet uten å etterlate seg sikre spor. Denne konklusjonen er i hovedsak basert på følgende forhold:

- Mange av de kirkene vi kjenner, har ikke etterlatt seg spor i skriftlige kilder før langt ut på 1500-tallet
- Det er store forskjeller i kirketetthet i ulike områder av landet, i mange områder glimrer de dokumenterte kirkene med sitt fravær
- Det er dokumentert et betydelig tettere nett av middelalderkirker f.eks. på Island enn i Norge, trolig mye på grunn av at kildegrunnlaget har vært bedre
- Det finnes en betydelig mengde indikasjoner på gamle kirker i form av tradisjoner, sagn og stedsnavn

Ingen av kirkene i Stjørdalen er nevnt i skriftlige kilder i tiden før svartedauden. Hele 6 av de 9 kirkene er nevnt i skriftlige kilder først ut på 1500-tallet. Bygningsrester eksisterer kun for Værnes og Fløan, dokumenterte funn av gravplass eller skjeletter er i nyere tid gjort på Auran, Fløan og Skjølstad. Tradisjonen peker ut kirketufter også på Voll og Ådal, men verken tuft eller gravplass er påvist for noen av disse stedene. For Lånke, Hegra og Skatval regner en med at kirkene i middelalderen har stått der dagens kirker står, men det mangler dokumentasjon for dette.

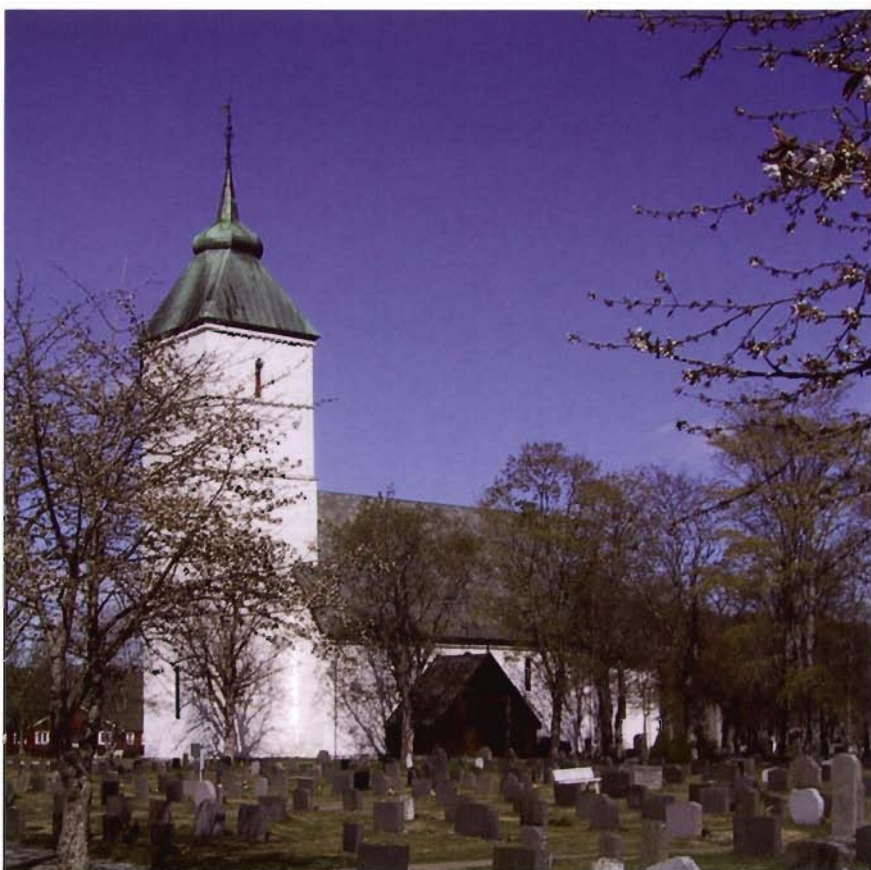
Det er stor variasjon mellom de enkelte skipreidene i Stjørdalen når det gjelder antall dokumenterte middelalderkirker. I Aglo skipreide (se kart) er det dokumentert hele tre middelalderkirker mens det i Øyjar, inklusiv Meråker, ikke er sikker dokumentasjon for en eneste middelalderkirke. Hele syv av de ni dokumenterte middelalderkirkene ligger i områder der bosettingen stort sett ble opprettholdt gjennom senmiddelalderen.

For Norge som helhet kan antallet skattytere eller gårdsbruk pr. dokumentert sognekirke grovt anslås til 60. For Stjørdalen kan det tilsvarende tallet anslås til vel 40. På Island var det kun 10-15 skattytere for hver sognekirke i høymiddelalderen. Dessuten er det på Island dokumentert 800-1000 gårdskirker, de fleste med tilhørende gravplass.

Også i Stjørdalen finnes det mange indikasjoner på gamle kirkesteder i form av tradisjoner, sagn og stedsnavn. På denne bakgrunn synes det naturlig å trekke den samme konklusjon for Stjørdalen som for landet som helhet: *Det har høyst sannsynlig eksistert en god del flere kirker i Stjørdalen i middelalderen enn de 9 kirkene som er listet opp foran.*

TRADISJONER, SAGN OG STEDSNAVN SOM INDIKASJONER PÅ GAMLE KIRKESTEDER

En gjennomgang av lokalhistorisk litteratur, gamle kart og stedsnavnregistre for hele landet

viser at det finnes minst 1500 indikasjoner på udokumenterte kirkesteder i form av tradisjoner, sagn og stedsnavn. 4-500 av disse indikasjonene gjelder rene tradisjoner om nedlagte kirker. 2-300 indikasjoner gjelder såkalte flyttesagn der byggingen av en kirke ble påbegynt ett sted, men på overnaturlig måte flyttet til nytt sted der byggingen ble fullført. 7-800 indikasjoner er knyttet til lokale stedsnavn, for eksempel Kirkeåkeren, uten tilhørende sagn eller tradisjoner. Det er ikke så enkelt å avgjøre hvilke navn som inneholder sterke og mindre sterke kirkeindikasjoner. I en artikkel om Kristne stedsnavn i nr. 1 av Heimen 2003 er dette spørsmålet grundigere behandlet.

Interessen for å ta vare på og videreformidle slik informasjon varierer betydelig fra bygd til bygd. I Stjørdalen har folk som Einar Hermstad, Ivar Nilssen Værnesbranden og Jon Leifall vært sentrale i kartlegging og bokføring av tradisjoner og sagn om gamle kirker.

Lokalhistorikere i Stjørdalen har vist mindre interesse for å samle informasjon om lokale stedsnavn. Det lille som finnes, er foreløpig ikke systematisert og gjort tilgjengelig for allmennheten. Derfor har en stort sett ikke annet å bygge på enn gamle kart og kartverkets sentrale stedsnavnregister i jakten på denne typen kirkeindikasjoner. Erfaringer fra andre deler av landet tyder på at en systematisk innsamling av lokale stedsnavn vil avdekke interessante indikasjoner på glemte kirker.

Den eldste dokumenterte kirken i **Meråker** ble reist på gården Kirkeby en gang før 1665. Det opplyses at det skal være gjort skjelettfunn da denne kirken skulle bygges. Noen kirke i middelalderen er imidlertid ikke dokumentert i skriftlige kilder. Det er heller ikke gjennomført pålitelige arkeologiske undersøkelser som kan

Værnes kirke i Stjørdal. En av middelalderkirkene som står fremdeles, nærmest i sin opprinnelige form. Kirken ble bygget i to etapper i løpet av 1100-tallet.

Etter tradisjonen skal kirken på Værnes ha vært truet av elvegraving, men takket være menighetens bønner skal elven ha tatt nytt løp slik at kirken ble reddet. I følge ekspertene ble elveløpet endret en gang på 1000-tallet, altså i god tid før steinkirken på Værnes sto ferdig. Det er ikke umulig at det kan ha stått en eldre trekirke i samme området og at det er denne kirken som kan ha blitt truet av elven en gang på 1000-tallet. Skissene er hentet fra en brosjyre utarbeidet i tilknytning til NGUs Skrifter 117: Stjørdal fra fjordbunn til strandsted.

Ved tjernet Blanka, som ligger vest for Elstadtjønna øverst i Langsteindalen, skal det ha stått en kirke. Myren som omgir Blanka, kalles Kirkemyra. Ifølge sagnet Et sagn skal kirken ha sunket i myren, men man kan ennå høre kirkeklokkene når man kaster stein i tjernet.

bekreftede at det har stått en kirke på Kirkeby i middelalderen.

Gården Kirkeby er omtalt allerede i 1590. Oluf Rygh har forklart navnet med "at Gaarden har været Kirkegods". Det må være lov å tvile på at denne forklaringen er riktig. Vi må regne med at det fantes minst en kirke i Meråker i middelalderen. Kirkeby peker seg ut som et svært sannsynlig kirkested. Det er også store muligheter for at en middelaldersk kirketuft eller gravplass på Kirkeby ville kunne bekreftes gjennom arkeologiske undersøkelser på stedet.

Tradisjonen er sterk for at det skal ha stått en kirke på **Dyva** i Leksdal i middelalderen, men en slik kirke er ikke dokumentert verken i skriftlige kilder eller ved pålitelige arkeologiske funn. Leirfall gir i *Liv og lagnad i Stjørdalsbygdene* uttrykk for at han betrakter denne kirken som sikker. Kirken sies å ha stått litt syd for Nordhallen (Øvre Dyva) ved en åker som kalles Kristenåkeren. Det er fortalt at det ved graving for mange år siden skal være funnet rester etter skjeletter ved denne åkeren. Tradisjonen vil ha det til at kirken på Dyva var en forløper til kirken på Lånke.

Det er også knyttet et såkalt flyttesagn til denne kirken. Sagnet går ut på at det var uenighet med hensyn til om ny kirke skulle bygges på Dyva eller på Lånke. De begynte å bygge på Dyva, men det som ble bygget om dagen, ble flyttet til Lånke om natten. Da ble kirken reist på Lånke og der fikk den stå i fred.

På **Bjorgen** ved Leirfall sier tradisjonen at det skal det ha stått en kirke som ble tatt i et leirras en gang før år 1200. Dette er på ingen måte usannsynlig, dessverre er det vel liten sjanse for at denne lar seg bekrefte nå. Som en kuriositet kan nevnes at det ved Trøyte lenger nede i dalen en gang i tiden skal være funnet et lavatorium (vaskefat for prester) ved bredden av Stjørdalselva. Det kan ikke utelukkes at dette stammer fra en utrast kirke på Bjorgen.

På Høgtun under gården **Hembre**, i nærheten av det tidligere avholdslokalet Utsikten, skal det etter tradisjonen ha stått en kirke i middelalderen. Et jordstykke her skal ha ligget

udyrtet til ut på 1700-tallet. Hembre ligger i Øyar skipreide hvor det ikke finnes en eneste dokumentert middelalderkirke.

Tradisjonen sier at den første kirken på Skatvalhalvøya ble bygget på **Heggja** etter at Olav den hellige hadde revet gudehovet der. Siden skal det ha blitt reist kirker på Fløan, Auran og Forbord, og kirken på Heggja gikk ut av bruk. Like nord for tunet på Mellom-Heggja er en lokalitet som kalles Kjerkvollen. I nærheten ligger en åkerlapp som først i de senere år er dyrket opp.

Kirke på **Forbord** skal etter tradisjonen ha blitt bygd da kirken på Heggja ble nedlagt. Jon Leirfall angir at kirken skal ha ligget ved skibakken nord for det gamle gårdstunet ved Rauginna.

Ved tjernet **Blanka** vest for Elstadtjønna øverst i Langsteindalen skal det ha stått en kirke. Myren som omgir Blanka, kalles Kirkemyra. Et sagn forteller at kirken skal ha sunket i myren og at en ennå kan høre kirkeklokkene når en kaster stein i tjernet. Dette området ligger i dag i Åsen kommune, men Elstadgården skal i gammel tid ha hørt til Stjørdølafylket.

Endelig finnes det en tradisjon om at det skal ha stått en kirke på **Bruåsen** syd for Tyldsjøen. Det er flere tegn på gammel bosetting i dette området. Tradisjonen sier at det like før svartedauden skal det ha kommet syv hester gjennom Rådalen til kirke på Skjølstad, etter svartedauden kom det ingen. Dette kunne kanskje tyde på at en kirke på Bruåsen var nedlagt, eller i alle fall ikke i full bruk, på dette tidspunkt.

Til den dokumenterte kirken på **Skjølstad**, som ble nedlagt på 1500-tallet, knytter det seg et sagn om at byggingen av ny kirke ble påbegynt på Skjølstad, men etter overnaturlige krefters medvirkning ble kirken til slutt reist på Hegra. Det finnes en rekke eksempler på slike flyttesagn også fra andre deler av landet der byggingen avbrytes på et dokumentert kirkested og fullføres der kirken står i dag. Videre er det mange eksempler på lokaliteter der det både finnes flyttesagn og tradisjon om kirke, f.eks. på Dyva. Ofte er det også knyttet kristne stedsnavn, f.eks. Kirkehaugen, til det stedet kirken var planlagt bygd. Dette er med på å støtte en hypotese om at slike flyttesagn faktisk kan inneholde indikasjoner på forlatte kirkesteder.

Om **Ner-Holan** fortelles det at en begynte å bygge kirke der, men overnaturlige krefter flyttet materialene til Skatval og der ble kirken til slutt reist. Jeg kjenner ikke til noe stedsnavn eller andre forhold på Holan som kan støtte en kirkeindikasjon her, men jo flere slike indikasjoner som kan bekreftes ved arkeologiske undersøkelser, desto mer interessante blir disse flyttesagnene.

Om **Klokkhaug** i Meråker skriver Oluf Rygh «at Gaarden har været Klokkergaard». Einar Hermostad peker derimot på at Klokkhaug trolig har vært sted for et klokketårn, ikke en klokkegård. Han gjengir også et sagn om at en kirke i sin tid ble påbegynt på Klokkhaug, men senere reist på Kirkeby. Han antyder muligheten for at det tidligere kan ha stått en kirke på Klokkhaug, muligens en forløper til en middelalderkirke på Kirkeby.

Kalldal ligger nordøst for Vassbygda. Her har det vært bosetting i høymiddelalderen, senere har det vært seterområde. Jon Leirfall gjengir et sagn om en mann fra Langstein som møtte et huldrebruddefølge. De fortalte at de var på veg til Kalldalskirka. Denne typen navn er enkelte steder brukt om fjellformasjoner eller steiner som ligner kirker. Sagnet om Kalldalskirka inneholder ikke noen slike antydninger, så muligheten bør holdes åpen for at dette kan være en indikasjon på en ukjent kirke.

Gården **Presteng** ligger ved Gråelva nordvest for Stjørdal sentrum. Denne gården ble i lengre tid vært drevet som underbruk til Værnes prestegård. Det er ingen ting i vegen for at dette kan ha vært en gammel prestegård som ble tillagt Værnes prestebol i forbindelse med at en kirke her en gang i tiden ble nedlagt. Jeg kjenner ikke til ytterligere forhold som kan styrke eller svekke en slik hypotese. Inntil videre vil det derfor være riktig å være åpen for en slik mulighet. En av nabogårdene til Presteng heter for øvrig Gravvold.

Kirkhaug ligger like nord for den oppdemmede innsjøen Rennan i skogområdene sydvest for Leksa. Det er ikke kjent noe sagn om kirke i dette området, men Jon Leirfall gir uttrykk for at det «ikke er utrolig at det her som andre steder kan ha vært en sesongkirke for seterfolk, malm-brennere o.l.» I dag ser vi på dette som et øde område uten bosetting, men det kan godt ha bodd folk i disse traktene i høymiddelalderen.

Stokkvollen er en gammel boplass 3 km nord for Bruåsen. Her finnes det noen steinsetninger som fagfolkene ikke kan gi noen god forklaring på. Gamle folk i bygda sa at de «måtte i vei for å slå gresset på gravene på Stokkvollen». Dette kan gjelde førkristne graver, men kan også ligge en svak indikasjon på et glemt kirkested i disse opplysningene.

Om **Kristlok** i Skjelstadmark fortelles det at gården en gang i tiden skal ha vært prestegård. En mulig forklaring på navnet skal være «en gård der kristenretten ble utøvet», en annen at navnet kommer av «Locus Christus». Kristlok er visstnok en gang i tiden utskilt fra Hofstad. Kan det ha stått kirker både på Skjølstad og i nærheten av Kristlok? Indikasjonen på dette er svak, men det er flere eksempler både i Stjørdal og ellers i landet på at kirker har ligget tett i middelalderen.

Jon Leirfall gjengir en sterk tradisjon for at øvre Sondalen i kirkelig henseende soknet til Leksdal i gammel tid. I sin bok *Stjørdalen gjennom bølgedalen* stiller Audun Dybdal seg tvilende til denne tradisjonen fordi veien til Hegra er mye lettere enn til Lånke. Vi skal være forsiktig med å avvise gamle tradisjoner ut fra slike betraktninger. Det er slett ikke usannsynlig at det i gammel tid kan ha stått en kirke i **øvre Leksdal** og at en slik kirke kan ha betjent gårdene i Sondalen. Noen ytterligere indikasjoner på en slik kirke er imidlertid ikke kjent.

TA KIRKEINDIKASJONENE PÅ ALVOR
I tillegg til de ni dokumenterte middelalderkirkene er det avdekket 16 mer eller mindre sterke indikasjoner på gamle kirkesteder i Stjørdalen. Disse kirkeindikasjonene kan ikke sies å fylle ut hullene i det dokumenterte kirke-landskapet. Indikasjonene er like tallrike der det er mange dokumenterte kirker som der det er få

eller ingen. Dette mønsteret går igjen også på landsbasis.

Både for Stjørdalen og for landet som helhet finnes det flere indikasjoner enn dokumenterte kirkesteder. Vi må selvsagt regne med at noen av disse indikasjonene er falske. Samtidig kan det ha eksistert kirker i middelalderen som det ikke en gang finnes indikasjoner på i dag. Derfor tror jeg vi bør holde muligheten åpen for at det både i Stjørdalen og i landet som helhet har eksistert betydelig flere kirkesteder i middelalderen som dem vi har sikker dokumentasjon for i dag.

Kirkeindikasjonene av den typen som er omtalt foran, er en viktig kilde til bedre kunnskaper om kirkebygging, kristningsprosess og samfunnsforhold i middelalderen. Det er i alle fall tre viktige oppgaver vi må ta fatt på for å øke vår innsikt i disse spørsmålene:

- Fullføre innsamlingen av det som fremdeles måtte finnes rundt om i landet av kirkeindikasjonene i form av bl.a. tradisjoner, sagn og stedsnavn
- Foreta arkeologiske undersøkelser av de lokalitetene der indikasjonene synes å være mest konkret
- Sammenholde resultatene av et slikt arbeid med andre kunnskaper om middelaldersamfunnet

For Stjørdalens vedkommende synes det særlig aktuelt å foreta en supplerende innsamling og bearbeiding av lokale stedsnavn. Det ville også være av stor interesse å foreta en arkeologisk sjekk av lokaliteter som Kirkeby i Meråker, Høgtun i Hegra, Dyva i Leksdal og Heggja i Skatval.

Forhåpentligvis vil denne oversikten over de kirkelige forholdene i Stjørdalen i middelalderen inspirere til lignende undersøkelser i andre norske bygder.

Kirken på Floan ble reist i 1420 og er en av de få laftede middelalderkirkene som er kjent i Norge, materialene ligger nå lagret på folkemuseet på Sverresborg. Etter maleri av Steinar Berg ved Stiklestad kultursenter

Forfatter
Dag Bertelsen er jobber som veg- og transportingeniør i SINTEF i Trondheim. Han er spesielt interessert i middelalderhistorie og kirkegeografi og har skrevet flere artikler om dette emnet.

□

Hav prest ristet runer i Melhus kirke

Runeinnskriften på sørportalen i Melhus kirke. Portalen stammer fra den gamle kirken i Melhus. Foto Øystein Ekroll

Det er ikke – som en skulle tro – bare i kirkebygg fra middelalderen det kan gjøres nyfunn av runeinnskrifter. I 1999 innrapporterte Øystein Ekroll, arkeolog ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider, et nytt funn til Runearkivet i Oslo. Runearkivet sendte i 2001 en forespørsel til undertegnede om å undersøke det nærmere. Innskriften befant seg i Melhus kirke, og en ekte middelalderinnskrift var det.

Tekst Karin Fjellhammer Seim

En skal altså ikke skue hunden på hårene eller kirken på byggeåret. Den staselige og høyreiste Melhus kirke, også omtalt som «Gauldalskatedralen», ble innviet så seint som i november 1892, lenge etter at runeskriften gikk ut av levende bruk her i landet. Så hvordan hadde en middelalderinnskrift havnet her? Jo, det stod selvsagt en kirke i Melhus også før 1892, en fin gammel steinkirke, antakelig fra 1100/1200-tallet en gang, med portaler og vindusinnramminger av kleberstein. Utpå 1800-tallet var denne kirken blitt for liten, og den var dessuten i svært dårlig forfatning, så herredsstyret bestemte i 1887 at den skulle rives og en ny og større kirke bygges på samme sted.

Selv om protestene var mange og kraftige, falt gammelkirken til slutt i februar 1890. Noe stein fra de gamle murene ble brukt til grunnmuren i den nye kirken, men en god del ble lagt til side for at folk kunne komme og hente seg stein til ulike formål. Dører og vinduer kom også til nytte rundt omkring i bygda. Det fortelles at

dørene endte som låveporter, for så å forsvinne for godt i en gårdsbrann. Tre fine klebersteinportaler i gammelkirken ble imidlertid tatt vare på og gjenbrukt som omramming for dører i den nye kirken. Ressursbevaring og gjenbruk er som alltid en god ting, og i Melhus reddet gjenbruket en middelalderisk runeinnskrift, som ellers ville gått tapt, da gammelkirken ble revet. For det var selvsagt her, på en av portalene, at Ekroll oppdaget runene.

SKRIFTEN PÅ PORTALEN

De tre portalene er plassert slik at én rammer inn hovedinngangen fra våpenhuset til skipet i vest. De to andre finner vi i de to sakristiene, henholdsvis mot nord og sør, i døråpningene inn mot koret. Står en i sakristiet på sørsiden og ser inn mot koret, er runene risset inn i klebersteinsvangen på venstre side, i et trekantet felt i en sikksakkprofil. De er ingen integrert del av ornamentikken, men klart sekundære i forhold til utskjæringene på portalen. Runene er ca. 20 mm høye, og innskriften er ca. 85 mm lang. Den står loddrett på profilen og skal leses ovenfra og nedover. Runene kan translittereres hafr : prestr eller hofr : prestr, der af eller of er en såkalt binderune, det vil si to runer er skrevet sammen på én stav. Det er usikkert om binderunen har en eller to kvister på venstre side, derfor den alternative gjengivelsen. Etter de runene som er translitterert ovenfor, er det også et svakere riss, som kanskje er nok en r-rune, men i så fall ikke helt vellykket.

Ordet prestr 'prest' er helt tydelig og lett å forstå. Det som står foran skilletegnet (som har form som et moderne kolon, og som også atskiller enkeltord i runeinnskrifter, ikke bare setninger), bør være et mannsnavn, altså navnet på presten. Da passer det best med en a-rune, som gir mannsnavnet Hafr. Fra andre kilder vet vi at det ble brukt i Norge fra slutten av 1200-tallet og framover, men det har sannsynligvis vært brukt også tidligere. Det ser ikke ut til å ha vært særlig vanlig, men vi har jo ikke oversikt over alle nordmenn i middelalderen. Bare noen få tilfeldig utvalgte personer har fått navnet sitt skriftfestet og overlevert fram til vår tid. Som appellativ betyr hafr 'buk'. Navnet går inn i rekken av norrøne mannsnavn dannet av dyrebetegnelser; noen av dem er fortsatt i bruk, som Bjørn, Ulv (Ulf) og Ørn. Ute av bruk i dag er navn som Gris, Rev – og Hav. Det sistnevnte står rett nok oppført i Norsk personnavnleksikon (1995) med henvisning til norrønt hafr, men angis som «gått av bruk». Siste belegg var fra Voss i folketellingslistene fra 1801.

Mannsnavnet Hafr lever, etter det en mener å vite, videre som førsteledd i noen sammensatte stedsnavn. Det er forståelig nok ikke alltid lett å avgjøre om det er person eller dyr som opptrer i et stedsnavn, men en regner med at gårdsnavn som Hafstad/Havstad og Hafslund kan inneholde mannsnavnet.

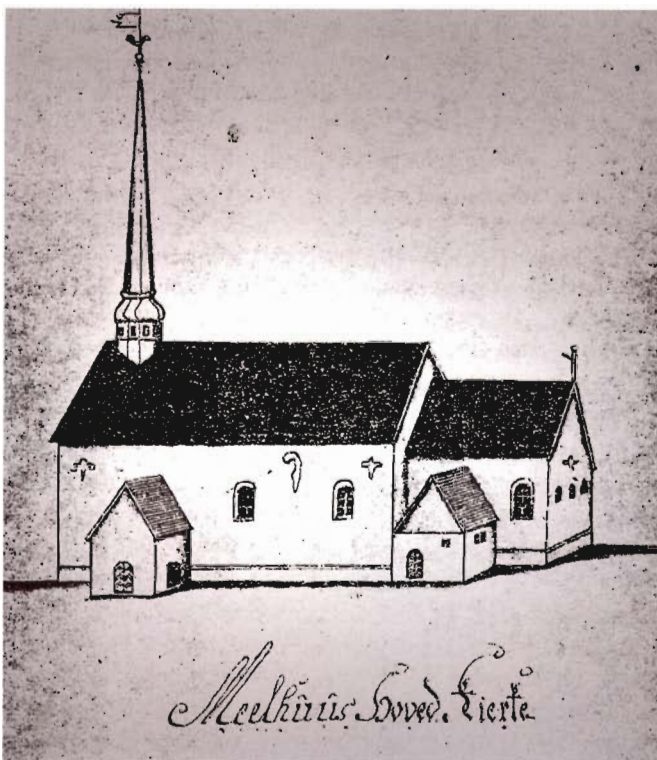
Også om vi velger lese måten hofr, kan det bli et mulig mannsnavn. I et middelalderbrev fra 1303, som gjelder forhold i Verdal, navngis en Olafr Hofs son. Farsnavnet til Olav, som er enestående i middelalderbrevene slik det er stavet her, har vært forklart som en form av Holfr, et navn som heller ikke har satt særlig spor etter seg i kildene. At konsonantsekvensen -lf- kan miste l-en, er kjent i germanske språk, både fra norske dialekter og fra engelsk (jf. uttalen av ordet for 'kalv' for eksempel i gammelt setesdalsmål og i engelsk). Det er altfor dristig å påstå at vår prest må ha noe med far til denne Olav i 1303 å gjøre. Men dersom det virkelig er en o-rune og ikke en a-rune, kan altså navnet være det samme som det i brevet. Så lenge vi ikke er overbevist om det, får vi holde en knapp på det mer vanlige Hafr.

Det siste, utydelige risset i innskriften kan som sagt være en r-rune, som i slike signaturer vel kan tolkes som et forkortet risti (eller reist) 'ristet, skrev'. Med visse forbehold kan vi tolke det runeristeren ville meddele slik: «Hav prest skrev». Vi må vel tro Hav var den lokale presten i Melhus, og dersom portalen stod på samme plass i gammelkirken, førte den også den gangen inn i koret, den delen av kirken som var prestens domene.

Hav prest i Melhus er ikke kjent fra andre kilder, og noen datering av runene nærmere enn til middelalderen kan ikke gis. Signaturen kan gjerne være fra kirkens første år. Stavemåten for navnet kan tyde på det, men den er ikke noe sikkert dateringskriterium.

KLEBERTSTEIN – FRISTENDE FOR SKRIBLEKÅTE

Den myke klebersteinen, som det er lett å risse og skjære i, har her i Melhus som andre steder fristet skriblekåte personer over evne. Selv på sakrale bygninger har både geistlige – som Hav prest – og legfolk satt spor etter seg, uten å

Gamle Melhus kirke. Tegning Gerhard Schøning

være engasjert til å dekorere steinflatene. Enten har de etterlatt signaturen sin, eller så har de skriblet noe annet som falt dem inn i farten. Graffiti kaller vi slike tilfeldige innskrifter. Den termen brukes også om tegninger og figurer, ikke bare skrift.

Portalene i Melhus har mer graffiti enn signaturen til Hav prest. Da jeg var i kirken i 2001 og undersøkte innskriften, hadde jeg dessverre ikke tid til å saumfare alle tre portalene så nøye, men i farten la jeg merke til at det var flere riss og merker der. På samme portal som Hav har signert og på samme side av døren, står det en enkelt binderune av o og b. Det gir ingen umiddelbar språklig mening. På den andre portalen i koret, fra sakristiet på nordsiden, er det risset inn et pentagram på høyre vange, sett fra sakristiet. Et pentagram er en femtakket stjerne, en figur som kan tegnes i én strek, uten å løfte tegneredskapet fra underlaget. I diverse opptegnelser er det dokumentert at folk i middelalderen, og gjerne også seinere, trodde pentagrammet hadde kraft til å avverge skade og ulykke. Det ble altså brukt som et magisk merke som kunne settes på diverse gjenstander for å holde vonde makter borte. Det kunne være kjørelere beregnet på oppbevaring av mat, og det kunne være bygninger som trengte å vernes. Pentagrammet har vært kalt både hekselås og marekross. Hvem det var som mente at Melhuskirken trengte slikt ekstra vern mot hekser, marer eller andre vonde vetter, er ikke godt å si. Men merket står på utsiden av på det som mest sannsynlig var nordportalene også i gammelkirken, og da gir det særlig god mening, for nord er etter tradisjonen den retningen alt vondt skal komme fra.

Forfatter

Karin Seim er førsteamanuensis ved Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Fotografi av den gamle kirken i Melhus

Den ensomme elgen

Den ensomme elgen. Foto K. Sognnes

I løpet av de siste årene har det et par ganger kommet melding om at det er funnet en ny helleristning i Lierne nær grensen mot Sverige. Både Jon Haugan fra Nordli og Håkon Gustavsén fra Sørli hadde lagt merke til ristningen. Dette er et høyst uvanlig sted for en helleristning i Trøndelag. Det dreier seg om en liten dyrefigur som ligger helt alene ved en liten bekk mellom Østre og Vestre Nyttjørna nær Berglia i Vestre Finnli statsallmenning lengst sørvest i Sørli. I dag er det rundt to og en halv times marsj fra nærmeste skogsbilvei i myrlendt fjellterreng fram til ristningen.

Tekst Kalle Sognnes

Trøndelag er et område som er rikt på helleristninger, men det gjelder først og fremst bygdene rundt midtre og indre deler av Trondheimsfjorden. Namdalen derimot er heller fattig på slike kulturminner. Avstanden til de tidligere kjente veideristningene på Salsneset i Fosnes kunne knapt være større.

Veideristningene i Trøndelag ligger stort sett vendt mot sjøen, som vi i denne sammenheng vel må se som landsdelens viktigste ferdselsåre. Ofte er de knyttet til terrengdetaljer som på en eller annen måte peker seg ut i forhold til landskapet omkring. Mange finnes på bergrygger og koller med bratte sider. I Trøndelag var det så langt ikke kjent helleristninger eller bergmalerier som ikke ligger på steder som var dekket av havet i tidlig steinalder. Derimot finnes et par malte figurer kloss i Driva på Nerhol i Oppdal. Går vi over grensen til Sverige, til Jämtland og Härjedalen, finner vi at det aller meste av den førhistoriske bergkunsten er knyttet til innsjøer og elver, særlig til fosser og stryk. Også disse, så vel som maleriene på Nerhol, ligger langs gamle ferdselsveier.

Måten ristningene og maleriene er tegnet på, tyder på at det i steinalderen var tette kontakter mellom Jämtland/Härjedalen og Trøndelag. På svensk side kan man følge bergkunsten nesten helt til grensen, ved Ånnsjön straks sør for E14 og ved Skärvången nordvest for Föllinge. Den nyoppdagete ristningen i Sørli ligger faktisk langs samme vassdraget som bergmaleriene på Skärvången.

Ristningen ligger i en liten sidedal til Ingeldalen. For å komme dit må vi ta en lang omvei fra Formofoss i Grong gjennom Sanddøladalene og Nordli. Men dette er ikke den gamle veien til Lierne. Den gikk over fjellet fra Snåsa. Og det er ved Snåsavatnet vi finner de nærmeste helleristningene på norsk side, ved Bøla på sørsiden av vatnet og på Horjem inn for Snåsavatnets østre ende. Fram til for rundt 4000 år siden utgjorde Snåsavatnet den innerste armen av Trondheimsfjorden. Kanskje antyder forekomsten av bergbildene at det har eksistert en urgammel ferdselsvei fra Trondheimsfjorden over Lierne og de svenske elvedalene til Stjorsjøbygden i Jämtland.

Vi er i et område der det er lang mellom besøkende. Bare en håndfull jegere kan passere gjennom dalen i jaktseongen. På den annen side vil den som vil besøke ristningen ved Nyttjørna ha store problemer med å finne fram ved å følge elveløpet. Det er ingen framstående terrengdetaljer som forteller vandringsfolk hvor de skal lete. Lettest er det nok om man kommer fra sørøst, dvs. fra det som i dag er svensk område. Fra innsjøen Ulen følger man Inderdalsåa mot nordvest forbi Berglia. Men så må man følge sidedalen Ingeldalen mot sørvest. Denne dalen er brattlendt og det lønner seg å holde et stykke oppe i lien på nordsiden. Og gjør man det, er sjansen størst for å finne fram til den lille, grunne dalgangen med Nyttjørna.

Denne dalen er hengende i forhold til Ingeldalen og vil knapt bli lagt merke til om man går for langt nede i dalsiden. Heller ikke her er det noen terrengdetaljer som kan fortelle oss at vi er på rett vei. Men vi befinner oss ovenfor tregrensen og er været rimelig godt har vi vid utsikt og kan lese og følge de terrengvariasjonene som tross alt finnes i området. Av disse er bekken utvilsomt viktigst. Har vi først funnet denne, kan vi ikke unngå også å finne ristningen.

Etter hvert flater dalsiden ut og vi når fram til Østre Nyttjørna. Og her møter det oss en overraskelse. Ute i dette grunne vatnet ligger en mengde store steinblokker som innlandsisen la igjen etter seg da den smeltet bort. Det er som om tennene i kjempekjeve stikker opp av vatnet. Noe liknende har jeg ikke sett i den norske fjellheimen. Også steinaldermenneskene må ha stått undrende overfor dette fenomenet.

Utløpsosen består i dag av en rekke bekkefar

med ulik bredde og dybde. Holder vi oss langs østsiden av vatnet, kommer vi etter hvert fram til innløpsosen. Vi følger bekken knappe hundre meter videre oppover, der vi støter på det første lille fossefallet. Dette er bare vel en meter høyt, men er formet som en halvsirkel og tegner seg tydelig når vi kommer nedenfra. Vi støter også på den første større bergflaten. Og det er nettopp her vi finner ristningen, på vestsiden av bekken like ved siden av og over fossen. Ved flom blir den ventelig oversvømt av bekken. Ristningsberget ligger vel 580 m over havet.

Når vi kommer opp den korte, grunne dalen med Nyttjørnar har vi retning rett mot fjelltoppen Pråvka i nordvest. Dette kan ha hatt betydning for plasseringen av ristningen. Men oppstigningen til toppen er svært brattlendt på denne siden. Et par kilometer videre oppover, ved foten av Pråvka, svinger dalen vestover og fører tilbake til Ingeldalen.

Ristningen er liten, bare vel 30 cm lang og 20 cm høy. Hodet og beina er tegnet med en enkel linje, mens kroppen er tegnet med to parallelle linjer. Det er utvilsomt et hjortedyr og trolig er det en elg som er avbildet. Den er vendt mot venstre, med bakparten mot bekken. Sammenliknet med andre veideristninger i Trøndelag er furene forbausende godt bevart. Vi kan se praktisk talt hvert eneste slagmerke etter knakkesteinen. Dette kan tyde på at ristningen ikke er spesielt gammel. På den annen side er også berget rundt uvanlig godt bevart. Den ispolerte overflaten er praktisk talt uforstyrret. Bare en meter bortenfor er forvitringen en helt annen.

Bergarten i området er klassifisert som granitisk gneis. En rekke steder i området fant vi den samme forvitringen. De ulike mineralkornene løsner fra grunnmassen og overflaten blir gradvis grovere og mer kornete. Berget blir gradvis til grus. I alminnelighet finner vi knapt spor av den opprinnelige overflaten, men samtidig finnes det lommer der forvitringen knapt har kommet i gang. Dette var trolig også tilfelle den gang ristningen ble laget. Den ble plassert det berget var best bevart og eksisterer derfor den dag i dag.

Like uvanlig er det at vi bare finner en eneste figur. Andre figurer kan være vitret bort, men på den delen av berget som fortsatt er rimelig godt bevart er det plass til 5-6 liknende figurer, men uten det er spor etter noen.

Tegnemåten er også uvanlig, men ristningen har paralleller både i Trøndelag og i Jämtland. For noen år siden ble det funnet en liten elgfigur like ved den kjente Bølareinen. Kroppen på denne ristningen er tegnet på samme måte, men også hodet er tegnet i kontur. Andre paralleller finner vi på Holtås i Levanger, der en rekke elger har hodet tegnet med enkel linje. Her er det for øvrig vanlig at kroppen er fylt med ulike linjemønstre. På Holtås er også bergets overflate uvanlig godt bevart og det er mulig å skjelve de enkelte hoggmerkene. Det er derimot ikke tilfelle på Bogge i Nesset, der vi vel finner de ristningene som likner mest. Også ved Glösabekken i Jämtland finner vi figurer som har visse likheter med den ensomme elgen ved Nyttjørna.

De nærmeste parallellene finner vi likevel i noen hestefigurer på Fordal i Stjørdal. Dette bringer oss til alderen på ristningen. Den ligger så høyt at den aldri har vært dekket av havet. Vi har derfor ingen hjelp i landhevingen, som gir oss maksimumsdateringer for de fleste veideristningene i Trøndelag. Hestefigurene i Stjørdal er trolig fra det siste tusenåret før Kristi fødsel, dvs. fra yngre bronsealder eller eldste jernalder. Men tør vi driste oss til å hevde at elgen ved Nyttjørna er fra samme tid?

Ristningene ved Holtås og Bogge regnes for å være forholdsvis seine, fra slutten av steinalderen eller kanskje fra eldre bronsealder. Dateringen bygger på en antatt stilmessig utvikling av veideristningene fra store naturalistiske til små skjematisk figurerte. Denne antakelsen har blitt sterkt kritisert i seinere år, og det er hevdet at de små figurene på Holtås må være de eldste, dette på grunn av disse ristningenes høyde over havet. Tiden er nok moden for revisjon av den gamle tanke-modellen, men den ensomme elgen ved Nyttjørna kan neppe bidra noe til dette. Den vil nok også i framtiden måtte dateres på grunnlag av sin likhet med ristninger som finnes andre steder og som kan dateres på andre måter. Foreløpig tyder likevel et meste på at den må regnes blant de seinere veideristningene.

At det for første gang er funnet en ekte helleristning i fjellet på norsk side av grensen, bør få konsekvenser for vår måte å tolke og forstå bergkunsten i Trøndelag. Det er påfallende at det hittil ikke er funnet verken ristninger eller malerier mellom Trondheimsfjorden og de svenske fjellområdene. Dette kan selvsagt skyldes at det ikke finnes bergbilder på norsk side av Kjølén, men funnet av ristningen ved Nyttjørna tyder på at det vel så gjerne skyldes at det ikke har vært lett etter ristninger i aktuelle områder. Det vil neppe noen gang bli satt i gang systematisk leiting av arkeologer. Til det er arealene for store. Nyoppdagelser vil sikkert komme, men de vil bli funnet av jegere, som kanskje slumper til å være på rett sted til rett tid. Skal vi på den annen side forsøke å spå hvor det kan finnes bergbilder, vil det mest sannsynlig være langs innsjøer og elvefar, og da helst nær os eller fosser og stryk.

Forfatter
Kalle Sognnes er professor i arkeologi ved Institutt for arkeologi og religionsvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Den enkeltstående helleristningen finner vi her ved denne fossen, nesten helt inn mot svenskegrensen. Foto K. Sognnes

Historiske spor i ornitologisk database

– hundreårs perspektiv på biologisk mangfold i Trondheim

Strindaplatået, nordover med Trondheimsfjorden i bakgrunnen. Øverst fra 1907. Foto NTNU, Biblioteket. Nederst fra 2002. Foto K. Overskaug. Området var rundt 1900 viktig leveområde for åkerrikse *Crex crex*, og jordugle *Asio flammeus* hekket også på platået.

Vitenskapsmuseets fotoarkiv og i skriftlige kilder, i ornitologisk samling og database over hvor og når ulike arter er observert i Trondheim, inneholder spennende naturhistoriske spor for mer enn hundre år tilbake i tid. Informasjonen er et verdifullt referansemateriale om dynamikken i fuglefaunaen i byen og landskapet rundt. Vi skal her se nærmere på utviklingen i naturmiljøet og i fuglefaunaen i løpet av årene 1880–2000. Endringene som registreres knyttes både til ulike urbaniseringsprosesser og til årsakssammenhenger uavhengig av menneskelig virksomhet. Slike historiske data er viktig verktøy for tolkning av den langsiktige dynamikken i naturen, og er kunnskapskilde i arbeidet med å overvåke det biologiske mangfoldet.

Denne lappuglen ble skutt på Strinda i Trondheim i 1908.

Tekst Kristian Overskaug

De første landsomfattende undersøkelser av fuglefaunaen i Norge ble rapportert på første halvdel av 1900-tallet. I 1971 kom klassikeren Norges Fugler skrevet av Svein Haftorn, og en ny oppdatering ble presentert ved Jan Ove Gjershaug og medarbeidere i 1994. Disse arbeidene representerer en viktig historisk tidslinje for status hos fuglefaunaen. Slike langtidsperspektiver er av uvurderlig betydning for å kunne fange opp og tolke bakgrunnen for endringer i forekomst hos arter, og de er sentrale som kunnskapskilde i forvaltningen av det biologiske mangfoldet.

Vi skal her se på den lokal faunahistorien – og belyse noen av de endringene i livsmiljøet som har skjedd gjennom de siste hundre årene. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Vitenskapsmuseet i Trondheim, forvalter Norges eldste naturhistoriske publiseringsorgan, Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter, som startet i 1767, og hvor lister over den lokale fuglefaunaen er rapportert tilbake til andre halvdel av 1800-tallet. Ved Vitenskapsmuseet finnes også en stor objektsamling av fugler fra Trondheimsområdet med opplysninger om tid og sted for funnet. Denne databasen representerer viktig kunnskap over fuglefaunaen og fuglenes leveområder i byen og omegnen. På basis av bildemateriale, skriftlige kilder og den ornitologiske databasen, vil vi her forsøke å avklare noe av bakgrunnen for registrerte endringene i fuglefaunaen i løpet av perioden 1880–2000, og diskutere betydningen av denne typen samlinger.

BISKOP GUNNERUS – DEN FØRSTE TRONDHEIMSORNITOLOGEN

Johan Ernst Gunnerus var drivkraften bak etableringen av det som i dag er NTNU Vitenskapsmuseet, med zoologiske og botaniske samlinger. Pålegget fra danskekongen om å besette biskopsetet i byen beskrev han som «En ganske uformodentlig kallelse». Han hadde bodd i Danmark i mange år, og landet nord for Dovre føltes som å flytte til et slags Gallia transalpina. Med stor energi reiste han likevel nordover høsten 1758, fylt av «Brændende Iver for Norges Ære». I løpet av det neste tiåret gjorde Gunnerus en formidabel innsats ved opprettelsen av et naturvitenskapelig miljø i byen, og han drev aktiv brevveksling med datidens store naturforsker, Carl von Linné, som i 1764 skrev til Gunnerus: «Det er ikke, og har aldri vært i denne verden en biskop lik Dem. De skinner mere i Deres fjerne nord enn noen annen biskop i Europa. Gid vi hadde Dem som erkebiskop i Uppsala!»

I sitt første brev til Linné, åpner Gunnersu med at «Tronhjems stift er saa riigt på naturalier, isærdeeshed fiske og søøfugle...». Her omtales havhest *Fulmarus glacialis* og «loomartede fugle», *colymbis*, som er en tidlig betegnelse for bant annet storlom *Gavia arctica*. Videre omtales sjøorre *Melanitta fusca* og teist *Cephus grylle*, sistnevnte med lokalnavnet Per Drikker etter vanen med å dyppe nebbet i vannet når den er på sjøen. Gunnerus beskriver også en fugl fra Romsdalen, som han mener er en av trappene i slekten *Otis*, men observasjonen ble ikke verifisert. Havsula, *Sula bassana*, som han åpenbart har undersøkt nøye, fastslår han er på Trøndelagskysten bare vinterstid.

Gunnerus forteller også om en tam rype, som han benevner som skovrype, *Lagopus sylvaticus*

(i dag *L. lagopus*). Gunnerus kjenner også «fjeldrypen *Lagopus alpinus*» (i dag *L. mutus*), og at denne er mindre enn førstnevnte. Han skriver om tamrypa at den «... stryger vingerne paa gulvet.. setter stjærten i været og attaquerer alle folk, spornerer og spænder, hacker og slaaer stærkt med vingerne, saa det svier efter paa hænderne». I sitt svarbrev repliserer Linné: «Å ha en så tam *Lagopus* må være et skjønt syn [...] Gid jeg sammen med Dem kunne undersøke Deres så sjeldne fugler, som jeg har hørt av Deres brev at de har så mange av...» Med Gunnerus' død i 1773 stagnerte imidlertid denne typen naturhistorisk forskning i Trondheim for et tidsrom på nesten hundre år, og kom først i gang igjen på 1850-tallet, igjen med Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab og Selskabets Samlinger som utgangspunkt.

1860-1880: NY GIV I ORNITOLOGISKE REGISTRERINGER

I 1856 ble Vilhelm Storm ansatt ved Videnskabselskabets museum. I 1881 skriver han om «Thronhjems Omegns Fugle» i DKNVS Skrifter. Her listes 196 arter innenfor 30 km rundt byen. Listen er en enestående referanse for sammenligning mot dagens fauna. Museets database fra 1880-2000 utfyller listen og tilføyer nye 57 arter som er registrert etter Storm sin publisasjon fra 1881.

Av de 196 artene som ble listet i 1881 forsvant trolig fem arter som hekkefugler i løpet av 1900-tallet fram til år 2000; raphøne *Perdix perdix*, åkerrikse *Crex crex*, dobbeltbekkasin *Gallinago media*, hvitryggspett *Dendrocopos leucotos* og hortulan *Emberiza hortulana*. 25 arter har trolig økt i antall i løpet av samme periode, 33 har avtatt, 91 er definert som stabile, og hos 28 er situasjonen rubrisert som uavklart. I tillegg har 11 arter som hos Storm ikke var funnet hekkende, blitt påvist som hekkende etter 1881. For de 57 artene, som er påvist etter 1881, er 49 registrert som mer tilfeldige gjester. To arter er antatt å kunne hekke, mens 5 arter er nye hekkefugler etter 1881: kanadagås *Branta canadensis*, tyrkerdue *Streptopelia decaocto*, vintererle *Motacilla cinerea* (få funn), spettmeis *Sitta europaea*, og kjernebiter *Coccothraustes coccothraustes* (ett eldre funn). I tillegg er bydue *Columbia livia* kommet med etter 1881, ikke nødvendigvis fordi den er ny, men fordi den ikke ble ført opp på Storms 1881-liste.

Hva påvirker omsetningen i fuglefaunaen? Noen svar finner vi kanskje om vi går tilbake til Trondheim slik landskapet så ut på Vilhelm Storms tid, og følger i hans spor rundt i byen.

NATURMILJØET I TRONDHEIM VED INNGANGEN TIL 1900

Storm nevner også lokaliteter som var sentrale oppholdsområder for fugler. For eksempel henvises bydelen Lademoen øst for byen, som viktig for fugler knyttet til våtmark og

*Heimdalsmyra var så sent som på 1950-tallet fortsatt ganske ubebygget, selv om dobbeltbekkasinen *Gallinago media* da allerede var på vei ut – trolig på grunn av grøfing og drenering. Fram mot 2000 er området blitt utbygd omtrent komplett til bolig og industriformål. Foto NTNU, Biblioteket*

jordbrukslandskap. Eksempelvis nevnes området som sentralt for lerka, *Alauda arvensis*. Lerka er en av de 22 artene som har hatt en nedadgående trend i perioden 1881-2000. Det opprinnelige fjære- og kulturlandskapet har nå endret betydelig karakter, og tilgjengelige leveområder for arter knyttet til våtmarksområder og jordbrukslandskap finnes knapt lenger på Lademoen.

Også Strinda-platået øst for byen nevnes av Storm og andre forfattere, som hekkeområde for raphøne og åkerrikse, og Vitenskapsmuseets database viser at også jordugle, *Asio flammeus*, hekket der i 1911. Riktignok er jordugla en smånagerspesialist, som i år med mange smånagere kan hekke «overalt», men normalt forbindes arten likevel med områder mot fjellet og ved kysten uten stor menneskelig virksomhet. Det forteller noe om naturkvalitetene på Strinda at området faktisk imøtekom livsbetingelsene til jordugla og dens byttedyr. Men rundt 1911 så området annerledes ut enn i dag, med åpne jordbruksarealer og kulturmark.

*Jordugla *Asio flammeus* hekket på Strindaplatået så sent som i 1911. Kultur- og åkerlandskapet her oppe var altså et såpass robust og funksjonelt økosystem at selv denne arten fant livsvilkår. Det måtte være et flott syn å se denne grasiøse smånagerjegeren i aktivitet over Strindajordene. Tegning Matsåke Bergström*

*Lademoen og Lademo-
fjæra rundt 1900.
Området var viktig for
arter knyttet til våtmark
og åkerlandskap, og ble
blant annet betegnet som
et sentralt leveområde for
lerke *Alauda arvensis*.
Området er i dag en bydel.
Foto NTNU, Biblioteket*

På samme måte betegnes Heimdal sør for byen, som viktig lokalitet for dobbeltbekkasin. Storm fastslår at arten er forekommende «paa mange Steder i Omegnen», mens en samtidig forfatter skriver at «Den eneste virkelig store Bekkasinleg, hvorom jeg har hørt tale, ...var på ... Heimdalsmyren en Milsvei fra Trondhjøm, paa hvilken Jægere fra denne Stad skulle have skudt en Mængde Dobbeltbekkasiner». Til et stykke ut på 1900-tallet var området fortsatt ganske intakt, men er nå bygget ned.

Det er flere årsaker til at arter varierer i antall eller forvinner helt. For eksempel er Trondheim på nordgrensen av flere arters utbredelsesområde, der det er forventet at bestander er ustabile. Endringer i status hos oss kan også ligge i påvirkninger i andre deler av utbredelsesområdet. Det er også mulig at det hos flere arter finnes en langsiktig dynamikk, som vi ennå ikke har oversikten over, og at det ikke nødvendigvis er noe unaturlig i at arter varierer i antall og blir borte i perioder. Men samtidig er det også klart at mennesker kan påvirke fuglebestander, for eksempel ved å båndlegge fuglenes leveområder. Bildene vi ser her viser at leveområder for tre av fem arter som forsvant som hekkefugler etter 1881, rapphøne, åkerrikse og dobbeltbekkasin, i dag er båndlagt gjennom byutvikling. Åkerlandskap i Trondheims-området, som er aktuelle leveområder for disse artene, ble redusert med 78 prosent i årene 1907–1999. Slik påvirkning på områder kan ha betydelig effekt på fuglefaunaen. Derfor er det en mulig menneskelig faktor knyttet til tap av arter etter 1881.

La oss se nærmere på tre av artene som er forsvunnet etter 1881: rapphøne, åkerrikse og dobbeltbekkasin. Hvilke spor i gamle og nye data kan fortelle om deres oppholdssteder i Trondheims-området og deres krav til levemiljø? Kan kobling av historisk materiale gi en pekepinn om årsaken bak at artene helt eller delvis er forsvunnet fra Trondheim?

Rapphønas utbredelsesområde er Europa sør til Middelhavsområdet og østover gjennom Russland til Sibir, Altai og Turkestan. Nordover forekommer den stabilt til Sør-Skandinavia,

men blir mer ustabil videre nordover. Arten er også satt ut i jaktøyemed, blant annet i Trondheim i 1860-årene. Rapphønas foretrukne oppholdssteder er dyrket mark, hvor åker og eng veksler med hager, skogholt og buskvegetasjon. Ut fra dette er det ikke overraskende at kulturmarka på Strinda nevnes som rapphønas levested i Trondheim. Så sent som i 1891 hadde minst tjue individer tilhold her, men på grunn av sin ustabile forekomst og som objekt for utsetting, er rapphønas forekomst vanskelig å diskutere som eksempel på en art hvor menneskelig påvirkning av leveområdet er avgjørende for dens tilstedeværelse. Ingen individer er imidlertid observert i Trondheim gjennom 1900-tallet, og for Strinda-platåets vedkommende er det sannsynlig at området nå er uegnet som levested. I takt med byutviklingen kan derfor en potensiell reetablering bli mer og mer vanskelig.

Åkerrikse finnes fra England, gjennom de fleste europeiske land østover til Bajkal og Lena i Sibir. Storm bekrefter at arten var vanlig i Trondheim på 1800-tallet, og Vitenskapsmuseets fugledatabase dokumenterer at arten hekket på Strinda så sent som på 1920-tallet. I løpet av siste halvdel av 1900-tallet har arten imidlertid delvis forsvunnet som hekkefugl mange plasser i Skandinavia. Årsakene kan være flere, for eksempel hard jakt ved artens vinteroppholdssteder lenger sør. Likevel, artens foretrukne levested er gressenger, som tidligere dominerte i landbruket. Innhøstingen skjedde nokså manuelt, gjerne med ljå, på en måte som var skånsom mot åkerrikse. Mekanisert jordbruk og båndlegging av levesteder til utbyggingsformål, slik situasjonen for eksempel er på Strinda-jordene, er trolig en medvirkende årsak til tap av arten i deler av det tidligere utbredelsesområdet i Trondheim.

Historien til dobbeltbekkasinen i Trondheim har likhetstrekk med rapphønas og åkerrikse. Arten finnes gjennom Europa østover til Sibir. Utbredelsen i Europa har skrumpet inn og arten er borte fra Danmark og Tyskland. Mens dobbeltbekkasinen ser ut til å klare seg bra der den finnes i høyereliggende fjellstrøk, har den blitt borte fra tidligere lavereliggende lokaliteter. Årsaken knyttes til drenering og utbygging av artens foretrukne levesteder, myrområder, slik situasjonen er for Heimdalsmyrene sør for Trondheim – som i dag er

*Gamle nedtegnelser om fuglelivet i Trondheim nevner at tårnfalken *Falco tinnunculus* i tidligere tider hekket i bygninger i byen. Domkirken og murene i Kristiansten festning er nevnt. Mye tyder på at om vi bare lar fugler og dyr i fred så er det mange ganger overraskende hvor nære mennesker de kan slå seg til. Dette gjelder også arter som vi kanskje tradisjonelt har oppfattet som «villmarksarter».*

*Tegning
Matsåke
Bergström*

fullstendig gjenbygd. Disse myrene var tidligere trolig Norges største lavlandsbiotop for dobbeltbekkasin.

Storm er ikke presis med stedsangivelse for de øvrige artene som trolig er forsvunnet fra Trondheim, hvitryggspetten og hortulanen. Begge artene har imidlertid vært gjenstand for betydelig grad av forskningsinnsats. Forskningsresultatene går i retning av at det moderne skogbruket er særlig ugunstig for hvitryggspetten, mens omlegging av jordbruket og tap av jordbruksareal påvirker hortulanen. Samtidig kan menneskelig virksomhet også bidra til at arter øker i antall og etablerer seg.

NYE ARTER

I en vurdering av utviklingen i fuglelivet i perioden 1881–2000, foreslås 25 arter å ha økt i antall etter 1881, og 11 arter er registrert som hekkefugler etter 1881. Eksempler på den siste kategorien er tretåspett, *Picoides tridactylus*, og gjerdesmett, *Troglodytes troglodytes*. Det er imidlertid viktig å skyte inn her, at selv om disse artene først etter 1881 er påvist som hekkefugler, så behøver ikke dette bety at de absolutt ikke hekket før 1881. Funn av nye arter og hekkefunn kan også gjenspeile tilveksten av ornitologer på 1900-tallet, noe som i seg selv øker muligheten for nye observasjoner. For få av artene – om noen i det hele tatt, som øker i antall eller som er påvist som hekkefugler, er det imidlertid mulig å peke på en eller noen få forklarende faktorer som er eksklusiv for Trondheim. For noen arter er økende utbredelse et landsomfattende fenomen hvor Trondheim er en mindre del av ekspansjonsområdet. Eksempler er hegge, *Ardea cinerea*, som har økt særlig etter 1950, og trane *Grus grus* som har økt i antall fra 1970-årene. En art som har hatt en lokal økning, kanskje p.g.a. menneskelig virksomhet, er kornkråke, *Corvus frugilegus*. Omlegging av jordbruksprodukter i retning av korn kan være en årsak til at arten har blitt mer og mer vanlig fra 1970-tallet og utover.

For flere av nykommerne etter 1881 er det i betydelig grad snakk om tilfeldige besøk, men flere funn er også et resultat av en generelt økende forekomst hos arten. Dette gjelder for eksempel rosenfink, *Sturnus roseus*, og gresshoppesanger, *Locustella naevia*. For de fem artene som er registrert som helt nye arter etter 1881 er kanadagåsa et resultat av utsetting. Vintererla og kjernebiteren er funnet hekkende henholdsvis bare få og en gang, mens tyrkerduva og spettmeisas etablering er et resultat av en landsomfattende økning

Dokumenterte opplysninger om sted og tid for observasjoner, og kunnskap om hvordan lokalitetene så ut den gang observasjonene ble gjort, slik det er illustrert i bildeserien, representerer konkrete historiske spor i fuglefaunen langt tilbake i tid. Slik informasjon setter oss i stand til før-og-nå-sammenligning, og er viktig for naturforvaltningen!

SPOR I DATA

Kunnskap om konsekvenser av endringer er viktig for å kunne vite hvilke tiltak en bør iverksette for å ta vare på dyrelivet. Slike data er imidlertid mangelvare, og bare få forskningsmiljøer – som NTNU Vitenskapsmuseet –

Lademoen i 2002. Tidligere våtmarksområder og jordbrukslandskap er i all hovedsak gått ut. Foto K. Overskaug

besitter slik historisk kunnskap. Det lengste populasjonsdynamiske overvåkningsprogrammet på arter – og fuglesamfunn som er publisert, utføres i regi av NTNU-Vitenskapsmuseet i Trondheim. Undersøkelsen har benyttet ulike sangere og trostefugler – Muscicapidae, meisearter – Paridae, og finker – Fringillidae i skog og sub-alpine fjellområder i Sør-Trøndelag som studieobjekter. I tillegg forvalter Vitenskapsmuseet objektsamlinger, data, skriftlige kilder og bildemateriale helt tilbake til 1880-årene.

Storms undersøkelse og Vitenskapsmuseets database er av tilfeldig karakter, men innsamlingen av informasjon har likevel pågått over så lang tid, 120 år, at detaljer om forekomst av arter og bestandsstatus er fanget opp. I tillegg inneholder databasen, og publikasjoner presentert i DKNVS Skrifter, opplysninger om tidligere viktige fuglebiotoper i Trondheim med presise opplysninger om hvilke arter som oppholdt seg der. I NTNU Bibliotekets bildearkiv kan lokalitetene etterspores. Bildene dokumenterer naturkvalitetene disse områdene hadde, og hvordan utviklingen har skjedd fram til i dag. Denne koblingen av informasjon i DKNVS Skrifter, NTNU Vitenskapsmuseets samlinger og database, og bildematerialet ved NTNU Biblioteket, skaper derfor et tydelig og detaljert spor mer enn hundre år tilbake i tid om fuglefaunen i Trondheimsområdet og artenes foretrukne oppholdssteder – og de endringer som har skjedd. Slike data er sjeldne, men perspektivet de produserer er av uvurderlig betydning i arbeidet med overvåking av biologisk mangfold. Denne typen data som museene forvalter, er derfor viktig å vedlikeholde og videreutvikle.

Forfatter

Kristian Overskaug er dr. scient. og arbeider som prosjektleder ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for formidling.

Raritetskabinettet – Vitenskapsmuseets etnografiske samling

Hornlue – en høyreist og fargerik hattemote

*Hornlue fra
Nesseby i
Finnmark.
Innsamlet i
1907. Gave
fra Bertrand
Nilsen.
Hornet fra
Karasjok
kom til VM i
1916. Gave
fra sogne-
prest H.
Saxlund.
Foto Bruce
Sampson*

Tekst Britt Eli Thingstad

Det vakte begeistring på Antikvarisk avdeling ved DKNVS Museet da gaven fra Bertrand Nilsen ble pakket opp i 1956. Den inneholdt samiske manns- og kvinnekoffer av reinskinn og stoff, komager, luer, vevde belter og bånd, samt mange eksempler på samisk husgeråd og håndverk. Særlig var gleden stor over å få et eksemplar av den sjeldne «hornlue» som for lengst var gått ut av bruk. Hornlue er en samisk kvinnelue som var vanlig i Finnmark fram til slutten av 1800-tallet. Den er også kjent fra grenseområder i nord og fra Karesuando i Nord-Sverige, mest sannsynlig brakt dit med samer som flyttet til området fra Kautokeino da den finsk-norske grensen ble trukket opp i 1852.

Den spesielle fasongen får den fordi det inne i luen er et trestykke laget av uthult bjørk. Den er omtalt i flere reisebeskrivelser fra 1820-årene og utover i århundret da det var stor

Vi fortsetter vår artikkelserie med gløtt inn i Vitenskapsmuseets magasin. Denne gang har vi valgt å gi leserne en liten smakebit fra vår samiske samling. Det etnografiske, samiske materialet ved Vitenskapsmuseet består av i overkant av tre hundre gjenstander. De eldste skriver seg fra 1760-tallet. Det er testamentariske gaver og innkjøp fra både lulesamisk, nord- og sørsamiske områder. Mesteparten kom inn til museet mellom 1956 og 1964 og var gaver fra reisesekretær i Det norske finnemisjonsselskap, Bertrand M. Nilsen, som vi presenterer her.

*Skisse fra 1820 av Marit
Martensdatter gift med
Per Mathison Sähra.
Tegnet av A. de Capell
Brooke under reise i
Finnmark. I beltet henger
bæring med kniv,
nålehus og skinnsekk.
Etter Gutorm Gjessing
«Hornlue» 1940*

interesse for arktiske og «eksotiske» reiser. Særlig godt er den beskrevet av Fredrik Rode i hans «Optegnelser fra Finmarken samlede i Aarene 1826-1834», Skien 1842: – *Finnefruentimmerenes Huer ere af en særegen Facon. De slutte i det Hele tæt til Hovedet, omtrent som vore Bønderkoners almindelige Hølke, men gaæ bagtil ud i en lang og smal afrundet Spids der conserveres i denne Stilling ved et indeni samme liggende Stykke Træe af saadan Form. De have saaledes nogen Lighed med de danske Amagerkoners Huer, dog med den Forskjel, at disse ende sig i en nedadgaaende Spids, hvorimod den hos hine er opadstaaende. De ere af blaat eller rødt, sjeldnere af grønt Klæde, med gule Kanter, og foran forsyede med en smal hvid Strimmel eller Knipling (Spelleværk). Dog ser Man Lidet af Klædet, thi den forest paa selve Hovedet siddende Deel af Huen er beklædt med blomstret Bomuldstøi og Silkebaand, i Stads endog med uægte Sølv- eller Guldtrusser, likesom ogsaa en Deel af hiin udstaaende Spids er tæt omtvunden med uldene Baand. Det er ellers mærkeligt nok, at dette slags Huer kun bruges af Finnerne i det egentlige Finmarken.*

Karakteristisk for denne luetyper er trehornet, som kan ha litt forskjellig størrelse i de forskjellige geografiske områdene. Det ser ut til at det med tiden fikk en mer uttalt kurve forover. Rundt hornet er det oftest knyttet et mønstret, vevd bånd. Selve luen går ned over ørene og knyttes under haken. Om vinteren ble det brukt et ulltrekk over den for å gjøre den varmere.

HORNET SOM BOLIG FOR MØRKE KREFTER

Selv om hornet er hult, må luen likevel ha vært ganske tung og upraktisk i bruk og en skulle tro at den lett ville sette seg fast i busker og kratt. Dette er imidlertid ikke hovedteorien om hvorfor hornluen gikk av bruk. Den svenske professor K.B. Wiklund skriver i sin avhandling fra 1932 «Om lapparnas mössor» at årsaken i hovedsak var religiøs. Da læstadianerne startet misjonsvirksomhet blant norske samer i 1850-årene, fikk de særlig gjennomslag i Kautokeino-området. Predikantene kjempet mot usadelighet og forfengelighet og hevdet at djevelen hadde bolig i det hule hornet. Herifra forsvant luen først, mens den i Karasjøk og lenger øst var i vanlig bruk mye lenger, i Nord-Varanger helt til 1900. I de østligste regionene kom da også læstadianismen senere.

Når det gjelder opphavet til hornluen, er det stor sannsynlighet for at dette ligger mye lenger tilbake i tid enn de første beskrivelsene fra 1820-tallet. Da hadde den allerede utviklet sin endelige form og tilnærmelsesvis nådd sin fulle utbredelse. Selv om den ikke er omtalt i Johannes Scheffers «Lapponia» fra 1673 eller i Knud Leems «Beskrivelse over Finmarkens Lapper...» i 1767, argumenterer Gutorm Gjessing i sin artikkel, «Hornluen», i Folk-Liv 1940 for at den har sine aner tilbake i

senmiddelalderen. Han viser til skandinaviske prototyper i Island, Danmark og Finland utviklet etter inspirasjon fra de europeiske «sukkertopp»-hattene med slør som dukket opp på slutten av 1300-tallet. Disse har utvilsomt også inspirert norske folkedrakter. Gjessing ser for seg at det tynne stoffstykket som er sydd fast rundt kanten av selve luen, er en remnisen av sløret, og mener å ha språklig belegg for teorien sin. Hornluen er, som nevnt, gått helt ut av bruk, men det finnes flere eksemplarer bevart både ved Tromsø museum og på Norsk folkemuseum.

HORNLUE PÅ VANDRING

Vitenskapsmuseets hornlue er fra Karlebotn, Nesseby i Finnmark. Den har ikke vært utstilt, men har ligget nedpakket i magasinet siden den kom inn i 1956. Ved en gjennomgang i

Møybunad og konebunad, Island 1700-tallet. Etter Eggert Olavsén og Bjarne Povelsen. Etter Rikard Berge «Norskt Bondesylv», 1925

Brudebunad fra Hemne i Trøndelag. Brudepynterens hodeplagg står opp og bøyes fram i en spiss som ligner hornluens. Etter Chr. Tønsberg «Norske Nasjonaldragter», 1852

Reisesekretær Bertrand M. Nilsen på reise i Finnmark iført samedrakt. Bilde fra begynnelsen av 1900-tallet. Fotograf ukjent. Etter A. Steen «Finnemisjonen 75 år», 1963

forbindelse med konservering og omregistrering av det samiske materialet, viste det seg at det var to gamle museumsnummer sydd fast inne i luen. Det ene var åpenbart et nummer fra Norsk folkemuseum. Ved henvendelse dit fikk vi oppklart et mysterium; folkemuseet hadde opplysninger om luen i sitt kartotek, men hadde regnet den som tapt. Luen var innsamlet til Etnografisk museum i Oslo av Dr. Ole Solberg under en reise i Finnmark mars-juli 1907. Da Etnografisk museum overførte sine samlinger til Norsk folkemuseum i 1951, fulgte luen med og fikk et nytt nummer. I 1956 bestemte Folkemuseet seg for å gi Bertrand Nilsen luen i bytte mot en annen hornlue som var i Nilsens eie. Dette skjedde muligens fordi den siste var mer interessant i forhold til Folkemuseets samling. Samme året gav altså Nilsen luen til Vitenskapsmuseet. Og fordi nummerlappene fortsatt satt fast i luen, fikk begge museene nå ny informasjon om den. Slike opplysninger er viktige i museumssammenheng for å kunne dokumentere gjenstandenes historie.

PREDIKANT FRA TØNSBERG

Bertrand M. Nilsen var født i Tønsberg 1874 og døde i Trondheim 1968. Han var utdannet diakon og ble i 1897 ansatt i Norsk finnemisjon

Sørsamisk belte med støpte tinnplater. Innkommet fra Namdalen i 1923. Foto Bruce Sampson

som forkynner. Han leste samisk i Polmak og hos sogneprest Tandberg i Lebesby, sin forgjenger. Året etter var han i gang som omreisende predikant. Det krevde god helse å reise rundt i Nord-Norge på den tiden, ofte i veiløst terreng til fots, på ski, med reinskyss eller båt.

Biskopen i Tromsø (og senere i Trondheim), Johannes Skaar, grunnla Norsk Finne-Mission i 1888. Foreningen var opptatt av den åndelige nød blant den samiske befolkningen, og for å få spredd budskapet til dem som ikke var norsktalende, ble det ansatt samisktalende forkynnere. Mange av disse var selv samer. Skaar var sterkt imot den hardhendte fornorskningspolitikken og så det som viktig at samene skulle få bibel og andre religiøse skrifter på samisk. Stiftelsen av foreningen var også i stor grad et forsøk på å demme opp for læstadianismen, en svensk religiøs retning, som var blitt særlig populær i Øst-Finnmark.

Bertrand Nilsen opplevde ikke bare åndelig nød der han for. Han var den første som rapporterte i innberetningene om sosial nød blant samebefolkningen. Han var en varm tilhenger av ideen om at sosialt arbeid burde gå hånd i hånd med kristelig forkynning. Allerede i styrets årsberetning i 1899 fremmer han forslag om opprettelsen av pleiehjem for gamle og uføre som særlig hadde problemer med den nomadiske tilværelsen i reindriftsmiljøet. Etter hvert var det flere organisasjoner som arbeidet blant samene. Nilsen gikk aktivt inn for en sammenslåing, men først i 1926 gikk de sammen i Norges finnemisjonsselskap (i dag Norsk samemisjon). Hovedsetet ble lagt til Trondheim. Etter å ha sittet som sekretær i Norsk finnemisjons styre, gjenopptok Nilsen sitt virke som reisesekretær i det nye forbundet. I 1936 fikk han Kongens fortjenestemedalje i gull. I sitt lange yrkesaktive liv besøkte han alle samiske områder. Han gikk av for aldersgrensen i 1944, men fortsatte å reise i mange år.

Bertrand Nilsen var interessert i samisk kultur. I 1927 skrev han heftet *Småtrekk fra samenes liv*. Han samlet også et stort fotomateriale. Etnografisk museum i Oslo mottok sin første gjenstand fra Bertrand Nilsen i 1907. Han samlet samisk materiale for dem og fortsatte også etter at dette ble overført til Norsk folkemuseum. Hans etterlatte fotomateriale finnes også der.

DRAKTSØLV OG DRIKKEKAR I GAVE

Blant gavene fra Bertrand Nilsen finner vi også smykker og sølv. Samisk draktsølv og drikkekar har gjennom århundrene blitt laget av byenes gullsmeder. Samene har ingen tradisjon for selv å tilvirke dem. Enkeltgjenstander kan imidlertid ha blitt utformet spesielt og gitt et samisk uttrykk. Alderdommelige former har blitt bevart helt til i dag. De er preget av tiden fra slutten av middelalderen og fram til begynnelsen av 1700-tallet, da særlig reindriftssamene opplevde en økonomisk høykonjunktur. Det å sette overskuddet i bearbeidet sølv var en enkel måte å frakte med seg verdiene på. Den sosiale faktoren var heller ikke uten betydning. Tinn var en god erstatning for sølv for dem som ikke hadde råd til det edleste metallet. Tinnbearbeiding og tinntrådsbroderi er et gammel samisk håndverk.

Tinnrådtrekking er kjent allerede fra tidlig middelalder. Teknikken ble særlig brukt i sørsamiske områder, men gikk ut av bruk mot slutten av 1800-tallet. Tinnråden ble erstattet av perlebroderi. Senere ble imidlertid tinnrådsbroderi gjenopptatt, og er i dag et markant innslag i samisk kunsthåndverk. I våre samlinger har vi et sørsamisk belte som er tett besatt med små, rektangulære tinnplater. Platene er støpt og naglet fast til læret, men mønsteret er nesten avslitt etter lang tids bruk. Den ene platen er falt av og vi kan se at den er blitt erstattet med et perlebroderi.

Pengepung dekorert med toskillinger med monogram fra Christian VII. Innkommet i 1915. Antakelig fra Finnmark.

MOTE FRA MIDDELALDEREN

Draktskikken med en vid kjortel med splitt til å dra over hodet, gikk av moten i Norge i senmiddelalderen, men er bevart i den samiske kuften. Beltene som ofte er vevde, blir spent omkring kuften for å holde den på plass. Lærbeltene bæres med løs remende, noe som også er et middelaldersk trekk. Det samme gjelder for beltevedheng slik som kniver, krutthorn, sytilbehør, punger, amuletter og lignende. Blant Nilsens gaver finner vi flere belteplater med tilbehør. Lærstykket til å feste nålene i trekkes inn i en hylse som oftest er av

dekorert bein, men som også kan være av metall. Denne type nålehus finnes i mange utforminger og er kjent fra flere arktiske folkegrupper.

Ofte mangler vi viktige opplysninger, slik vi ser ved den lille pengepungen som vi har funnet fram. I tilveksten fra 1915 står det: «Skal efter en tvilsom opgave være fra Finmarken. Opkjøper.» På forsiden er pengepungen bleket av lyset, men på baksiden ser vi klare farger i blått og rødt med border i gult. Formen og messinglåsen med bladornamentikk er lik lommer slik vi kjenner fra 1700–1800-tallet og fra bunader i dag. Dette er ikke det vi vanligvis betegner som «samisk». Mønster og fargebruk gjør imidlertid at pungen likevel regnes med i dette materialet. Bøylen som har en stor løkke øverst, gjør det enkelt å bære den i beltet. Det interessante ved pengepungen er metalldekoren. Ved først blikk kan det se ut som metallknapper, men ved nærmere øyesyn viser det seg å være toskillinger fra Christian VII (1766–1808). Han lot prege disse skillemyntene i kobber i 1800–1805 og i 1807. De var svært utbredt og kan ha vært i bruk helt opp til slutten av 1830-tallet. Myntene er banket til en skålform, og bak er det loddet på en hempe. For å skåne stoffet er de festet til en skinnreim inne i pungen. Her skulle en tro at det er mulighet til å tidfeste pungen til første halvdel av 1800-tallet, men det er ikke så enkelt. Problemet er naturligvis at «knappene» kan ha blitt gjenbrukt. Bruken av mynt som smykker kjenner vi så langt tilbake som til antikken. I det gamle norske bondesamfunnet ble de særlig brukt til halssmykker, de såkalte hengepenninger eller agnus dei.

Den samiske kulturen utviklet seg altså ikke i et vakum, men den har hele tiden levd i nær kontakt med andre kulturtradisjoner og blitt påvirket av disse. Redskaper, teknikker, material- og symbolbruk som gjenspeiler den gamle jakt- og fangstkulturen, er naturlig utviklet innen de samiske regionene. Enkelte trekk fra omkringliggende områder har blitt tatt opp, bearbeidet og integrert slik at vi kjenner det igjen som et eget samisk uttrykk. Samenes forbindelse med den europeiske kulturkrets gjenspeiles i både draktskikk og tilbehør.

ETTERORD

Til interesserte lesere vil vi opplyse om at vi har en samisk utstilling på Vitenskapsmuseet. Den ble satt opp i 1986, og som en naturlig del av vårt museumsdistrikt presenteres de sørsamiske områdene. Den mest interessante gjenstanden der er uten tvil runebommen, en samisk sjamantromme som har tilhørt privatsamlingen til biskop Johan Ernst Gunnerus (1718–1773). Museet har tre runebommer, og denne er den best bevarte. Symbolene på trommeskinnet er tydet av den svenske forskeren Ernst Manker og gir dagens mennesker et lite blikk inn i en annerledes idé- og trosverden.

Dekorert belteplate i messing med kniv, saks og nålehus av bein fra Vefsn. Gave fra Bertrand M. Nilsen.

Belteplate med nålehus av kobber og et vedheng formet som et hundehode fra lulesamisk område, Tysfjord. Foto Bruce Sampson

Forfatter

Britt Eli Thingstad er avdelingsingeniør ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

Et møte mellom gresk og norsk arkeologi – utgravninger sommeren 2003

Norske studenter i arbeid på Paros sommeren 2003.

Sommeren 2003 drog en gruppe arkeologistudenter fra Trondheim til øya Paros, som tilhører øygruppen Kykladene i Egeerhavet. Gjennom arkeologiske utgravninger skulle studentene lære å kjenne denne greske øyas historie, fra antikken til i dag. Her bodde det mennesker allerede for 7000 år siden.

Over: Potteskår funnet på feltet sommeren 2003. Det har tilhørt samme type vase som vi ser øverst på side 47.

Under: To marmorlokk som ligger over en kvinne-grav funnet sommeren 2003.

Tekst Alexandra Angeletaki

Ideen om en sommerskole på Paros ble født for to år siden, da undertegnede hadde et kurs i antikkens arkeologi for studenter ved Vitenskapsmuseet i Trondheim. For at studentene virkelig skulle forstå hva antikkens arkeologi gikk ut på, var det naturlige å arrangere et feltkurs i Hellas. Studentene fikk anledning til å delta på en sommerskole, hvor de kunne få mulighet til å grave seg ned i antikkens arkeologiske jordlag og samtidig oppleve forskjellene innenfor den arkeologiske praksisen. Hovedmålet med sommerskolen var å gi et perspektiv på hva arkeologien betyr i en annen sosial og geografisk kontekst enn den de norske studentene var vant til, samt å prøve å skape en dialog mellom de to tradisjonene. Samtidig kunne de lære om dagens Hellas og bli kjent med landskapet og menneskene der.

Vitenskapsmuseet i Trondheim og Det norske institutt i Athen bidro til å realisere prosjektet. Tjueåtte studenter, tre feltledere og fire arkeologer jobbet på en utgravning i til sammen tretti dager, noe som medførte mange berikende opplevelser.

Øygruppen Kykladene ligger i Egeerhavet, rett sør-øst for Aten.

SPENNENDE OPPGAVER

Da arkeologistudentene kom til Paros, ble de to første dagene brukt til å bli kjent med byen og dens historie, med en vandring fra Museet til den store middelalderkirken opp til den venetianske borgen og de små trange gatene i en by laget av stein og kalk. På Kykladene har det gjennom tidene vært vanlig med gjenbruk av ulike arkitektoniske bygningsdeler fra antikken. Det skyldes at folk har bodd der i generasjoner og brukt det de fant på stedet. Dette var et av de temaene som studentene skulle jobbe med. De skulle lære å kjenne igjen arkitektoniske deler av marmor som var bearbeidet og brukt på de bygningene som lå i den lille byen Paroikia. En annen oppgave var å markere på kart og fotografere alle utgravningsfelt som var synlig i byen. Dette gjorde at de ble kjent med stedet, og de kunne samtidig se hvor tett de historiske lagene ligger i dagens Hellas. Forskjellen ligger i materialet: marmor og annen stein som er mye brukt i Hellas, har langt større holdbarhet enn tre, som er mye brukt i Skandinavia.

En tredje oppgave som studentene fikk ved siden av selve jobben på utgravningsfeltet, var å intervju folk på øya om deres forhold til arkeologi. Her fant de også en tydelig forskjell mellom grekere og nordmenn. Folk på Paros lever mye tettere sammen med restene etter fortiden, og de forholder seg derfor mer naturlig og direkte til denne. Alle har funnet noe i sin bakgård, for eksempel ved graving av en brønn, grøft eller ved plying marken. Ofte er arkeologene ikke så velkomne, fordi funn kan innebære forsinkelse eller stopp av utbygging dersom det ligger viktige spor fra antikken der.

Arbeidet på feltet ble svært spennende for alle. Studentene gravde ut en mengde bein, keramikk og skjell, og det var mye nytt de måtte lære seg og mye som måtte forklares. Greske arkeologer graver vanligvis sammen med ufaglærte arbeidere som ikke krever noen forklaring på den jobben de er satt til å gjøre.

En massegrav fra 8. århundre f.Kr. med kremerte menn i store, dekorerte vaser. Foto F. Zafiropoulou

Da den første graven ble funnet, var spenningen på topp. Den første keramikkbiten med mønster som kunne dateres ble vasket, og en gullring fra sen klassisk tid dukket opp. Om ettermiddagen var det forelesninger og diskusjoner. I helgene vandret studentene rundt i marmorbruddene og i små landsbyer som alle har sin historie å fortelle. Det ble også foretatt utflukter over havet til de nærmeste øyene, for å se mer av det som var en del av områdets historie.

PAROS FRA ANTikken TIL I DAG

Paros har spor etter mennesker som levde her ca. 5000 f. Kr. På øya Saliagos, som ligger mellom Paros og Antiparos, avdekket den engelske arkeologen Colin Renfrew i 1965 en bosetning, som er datert til rundt 4300 f.Kr. På slutten av det 19. århundre gravde tyske arkeologer ut rester av en bebyggelse på en høyde ved dagens havn på Paros. Den ble datert til 2000 f.Kr. En annen bosetning fra samme tid var gravd ut på den sørvestlige siden av øya av den greske arkeologen D. Scillardi på 1980-tallet.

I den arkaiske tid, fra 700 til 480 f.Kr., var Paros en av de mektigste byer, og hadde en økonomisk oppblomstring på grunn av marmoreksport. Marmorbruddene på Paros inneholdt en type marmor som ikke fantes andre steder i Hellas. Den var klar og hvit, og var svært godt egnet for skulpturarbeid. En av de mest berømte skulpturene laget av Paros-marmor er Venus fra Melos, som i dag befinner seg i Louvre-museet i Paris. Skopas, en av de kjente skulptørene som i klassisk tid arbeidet i Hellas, var fra Paros. På 500-300-tallet f.Kr. var Paros under atensk domene og mistet sin makt, men

byen hadde fortsatt en bra økonomi. Historiske kilder sier at Miltiades, feltherren som vant over Perserne ved Marathon, ledet en ekspedisjon mot Paros i år 489, hvor han ble såret. Den lyriske dikter, Archilochos, var født på øya og levde der den første halvdel av det 7. århundre.

I dag er Paros og Kykladene et populært feriested for turister. Det har ført til en voldsom byggeaktivitet i de siste årene, og flere arkeologiske nødgravninger organiseres hvert år av det greske kulturministeriet og det statlige arkeologiske direktorat. Derfor har en stor del av byen fra antikken blitt avdekket med bymurer, helligdommer, private hus, gymnasiet og nekropol i en grad som er kan imponere enhver besøkende.

NEKROPOLIS PÅ PAROIKIA

Nekropol betyr dødens by. De lå utenfor bymurene og det var her de døde ble begravd. I 1983 startet sjefsarkeologen Fortini Zafiropoulou opp en utgravning ved havnen i Paroikia på Paros. Allerede på 1960-tallet var det funnet romerske sarkofager i dette område, og man visste at det lå en gravplass der. Her er det avdekket en av de mest tidsomfattende nekropoler, vi har sett på Kykladene; en gravplass som er blitt brukt i perioden 800 f. Kr. til 300 e.Kr. I perioden 1100–700 f.Kr., kremerte de gamle grekere sine døde og gravde dem ned i rektangulære graver bygd av skiferstein. I gravene la man gravgaver som de døde kunne trenge på reisen i underverdenen. Det er funnet store og små keramikk- eller metallvaser med dekorasjon, oljelamper, mynter, smykker, tekstillodd, hårnåler og brosjer i gravene.

Gravene er gruppert i familiegraver i et sirkelformet mønster innenfor kirkegården. Gravene er markert med med gravsteiner, de tidligste ganske enkle og av skifer. De voksne er blitt kremert, mens barna er lagt ubrente i store vaser, som heter amforaer. Ofte er de veldig fint dekorert.

På kirkegården ble det i 1983 også funnet en massegrav med førti vaser som stammet fra slutten av det 8. århundre f.Kr. De hadde forskjellig størrelse og inneholdt kremerte bein av menn som var omkring 35 år. De fleste vasene var rikt dekorert, de hadde små drikkekar som lokk og var lagt i graven med omhu. I 2000 ble det funnet nok en massegrav på den nordlige delen av gravplassen. Den var fra samme periode og inneholdt 130 vaser. Den var ca. 7 m lang og nesten 2 m bred, og lå i en grøft som var bygd av skiferstein. To av vasene som ble funnet her har dekor som viser kampscener som er ukjent i tidligere keramikkdekorasjon. Rundt disse gravene utviklet det seg et kultsted for de døde i perioden fra 700 til 500 f.Kr. En lav mur og en rekke lave konstruksjoner sammen med en mengde knuste drikkebeger og kull, viste at det hadde blitt utført ritualer over et lengre tidsrom i dette området.

Gravmarkørene utvikler seg fra enkle skifersteiner til dekorerte marmorsteler. I den klassiske tid, som regnes fra 480 til 323 f.Kr., finner vi omtrent bare marmorsteler (flate, opprette gravplater) og askeurner av marmor. Rundt 400 f.Kr. lager man graver og begraver

Barna ble ofte begravd ubrent i store, dekorerte amforaer. Denne amforaen er fra 7. århundre. Dekoren viser en scene hvor Paris utpeker den vakreste gudinnen, Afrodite. Foto F. Zafiropoulou

Dette er en av vasene fra massegraven, den har en sjelden dekor, som viser en slagscene med soldater og en hestevogn. Foto F. Zafiropoulou

Nekropolisen Paroikia. I klassisk tid, 5. århundre f.Kr., ble det brukt store gravsteler av marmor til å markere gravene. Pilen viser hvor massegraven fra 8. århundre f.Kr. (se bilde s. 47). Foto A. Angeletaki

satte å begrave sine døde på samme nekropol til omtrent 300 e.Kr. Romerske sarkofager med relieffer og inskripsjoner står på den nederste delen av kirkegården ved sjøen og markerer kantene til det som var en av byens hovedgater på den tiden.

Utgravningene på Paros er ikke ferdige. Gravene ligger tett opptil hverandre og flere steder er jordlagene omrotet, slik at døde som var lagt ned med 200 års mellomrom ligger i samme lag. Frem til i dag er det funnet rundt 260 graver her og flere tusen gjenstander er dokumentert, men arbeidet forsetter, og det kreves både tid og penger for at det kan bli fullført. Når man arbeider med disse funnene, stiller man gjerne spørsmål som: Kan man rekonstruere strukturen til antikkens samfunn ved å finne ut hvordan familiegraven var organisert i selve nekropolis? Hva døde disse menneskene av? Hvordan fremførte de sine ritualer over sine døde? Var det kremerte menn som lå i de store massegravene, soldater eller menn av høy status, og hva var årsaken til at de døde og hvorfor ble de gravd ned sammen? Men, selve utgravningen er begynnelsen på et flerårig og krevende arbeid. Det foretas en bevisst og systematisk analyse av selve materialet som er blitt funnet, for slik å kunne komme frem til resultatene.

Sommeren 2002 gravde norske studenter fra Oslo ut en grav hvor det lå en tolv år gammel jente. Langs kroppen lå gravgods av keramikk og glass i miniatyrstørrelse.

Nederste bilde: På toppen av graven hadde familien lagt vaser fylt med offer som olje, frukt og vin. Foto Silje Mykletun

VELLYKKET SAMARBEID

Samarbeidet om dette prosjektet ble svært vellykket, først og fremst fordi alle tok oppgaven alvorlig og var interesserte i å se, lære og finne ut hvordan ting kunne gjøres. Mange faglige diskusjoner førte til sene kvelder, som ikke blir glemt. At man kan knytte gode kontakter gjennom en arkeologisk oppgave, er det ikke noen tvil om. Det bidrar til en lære-prosess som gir forskjellige typer ny kunnskap.

Hva kan vi så gjøre med den kunnskapen vi får om mennesker som har levd før oss. Kan vi vekke folks bevissthet om at alt er relevant i livets gang? Kan vi bli bedre mennesker, eller er det menneskets natur å leve livet, skape situasjoner som går i sirkel, etterligne hverandre uansett sted og tid? Man kan bruke mye tid på å systematisere kunnskapen, men kunnskapen er også i forandring, spesielt i en tid hvor alt beveger seg utrolig fort. Da er det forfengelig å tro at man kan alt. «En ting vet jeg, at jeg ingenting vet,» sa Sokrates, men mulighetene til å lære og bli klokere er der hver dag.

Forfatter

Alexandra Angeletaki er klassisk arkeolog utdannet i Athen og Oslo og har jobbet flere år på forskjellige utgravninger i Kykladene. Hun er del av et publiseringsteam for nekropolen på Paros, og har undervist i antikkens historie ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi.

100 ÅR SIDEN

BESKYTTENDE ØYNE AV GLASS

Tekst Brynja Bjórk Birgisdóttir

Øyperlen som ble funnet på Flakk i 1903. Foto Bruce Sampson

I 1903 økte «Videnskabs-selskabets oldsagsamlings tilvækst af sager ældre end reformationen» med 258 tilvekst-nummer. Blant alle disse sakene var en enslig, men noe spesiell perle, funnet i en gravrøys på Flakk på Byneset. Flakk er i dag best kjent som fergeleie ved en av Norges mest trafikkerte ferigestrekninger, fra Flakk til Rørvik, og som en populær bade- og campingplass på sommer-tid. De færreste av alle de tusener som hvert år kjører forbi

dette stedet vet hvilken historie som ligger i de glømte gravminnene.

Funnet og funnforholdene omkring den nevnte perlen ble i tilvekstkatalogen beskrevet slik: «Perle av glassmasse, af en ualmindelig uregelmæssig, lidt kantet form, affladet foroven og forneden og noget videre i basis end oven til. 1,2 cm. Høi og 2,2 cm. I tverm. Nedentil. Hovedmassen er mørkrød med indlægning af sort og gult, deriblandt flere sorte ovaler, omgivne af gule baand og med gule pletter i midten; disse ovaler danner fremstaaende buler. Kan ligesaa godt have været brugt til haandtenshjul som til perle. F. I en liden stenrøs paa Flak paa Byneset, efter opgivende sammen med brændte ben under en dyng af mindre stene inde i røsen. Der skal endnu findes 3 lignende hauger paa gaarden.»

Den typen perle kaller vi øyperler. De opprant i det vestlige Asia i det tredje årtusen f.Kr. Slike perler ble populære i Egypt rundt 1200 f.Kr. og derfra ble de spredt til Europa i siste halvdel av første årtusen f.Kr. Øyperler er den eldste typen mosaikkperler eller flerfargete perler. Øyperler kjennetegnes ved at de har glassmasse pålagt som øyne rundt perlers midtparti. Øynene kan være lagdelt eller innrammet i flere farger og øyet kan også være omgitt av fargete stråler som imiterer øyets iris. Øyperler ble opprinnelig båret som beskyttelse mot «det onde øyet». Forestillingen om det onde øyet bygger på en overtro som fortsatt finnes i enkelte samfunn, en tro på at det å ha øyekontakt med enkelte mennesker eller guddommer kan være skadelig for et menneske, dets eiendommer eller det

kunne påføre mennesket uheldige følelser, som misunnelse og hat. Øyperler ble båret for å fraspelle eller nøytralisere effekten av det onde øyet.

Perlen fra Flakk har fem øyne påsatt usymmetrisk rundt en mørkerød kjerne. Øynene er lagdelte av mørkeblå eller sort, gul og rød matt glassmasse. Perlen er flat på den ene siden og rund på den andre. Den er ujevn i formen og kan synes «hjemmelaget». Forslaget om at den har vært brukt som spinnehjul kommer sikkert av den flate siden men det virker som perlen er både for liten og ujevn i formen til å kunne ha blitt brukt til et slikt formål. Om perlen ble båret som smykke eller brukt som amulett er vanskelig å si. Med bakgrunn i funn fra jernaldergraver, både i Norge og Europa for øvrig, vet vi at både menn og kvinner kunne ha en større perle som amulett i en snor hengende fra beltet. Det at perlen var eneste gjenstandsfunn i gravrøysen på Flakk, og det at den ikke bærer preg av å være brent, kan støtte opp under at antagelsen om at den har vært en amulett, eller at den var ment å skulle beskytte den døde i livet etter døden. Det må likevel tas forbehold om at funnomstendigheter ikke er helt tydelige og at andre gjenstander i graven kan ha blitt oversett. Ettersom perlen avviker fra de mest kjente formene for skandinaviske og europeiske øyperler har det vært vanskelig å tidsfeste den nøyaktig. Lignende perler er blitt datert til tidlig vikingtid eller slutten av 700-tallet og det ser ikke urimelig ut for perlen fra Flakk. I Vitenskapsmuseets samlinger finnes også en lignende øyperle. Den var i likhet med perlen fra Flakk eneste gjenstand i en udatert gravrøys av grus og stein. Men denne fremstår som et mer forseggjort arbeid med fire øyne av matt glassmasse påsatt symmetrisk rundt kjernen slik at perlen er nærmest firkantet med røde og gule klare glassbånd rundt øynene.

Det er i dag registrerte elleve gravrøysen på Flakk, røysene er av stein iblandet grus eller jord og varierer i størrelse. Flere av røysene er skadet og i tillegg vet vi at minst tre røysen er fjernet i nyere tid. Den største av røysene på Flakk kalles Kongsstenrøysa eller Kongshaugen, og der skal ifølge tradisjonen kong Stein være gravlagt. En mindre røys i nærheten, som ble fjernet i 1966, ble kalt Kjerringhaugen og skulle etter tradisjonen være gravstedet til kong Steins kone. Ingen av røysene er blitt vitenskapelig undersøkt, og det er heller ikke kjent noen andre gravfunn fra Flakk som kan bidra til å datere gravrøysene utover de topografiske forhold og røysenes utforming, som tilsier at de kan være fra jernalderen.

Forfatter

Brynja Bjórk Birgisdóttir er cand.philol. og arbeider som vit.ass. ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.

□

Pengeklang i klokkeklang

Klokka i Alstadhaug kyrkje, med blid numismatikar i arbeid med dokumentasjon av myntavtrykka. Foto Ø. Ekroll

I tårnet på Alstadhaug kyrkje i Skogn i Nord-Trøndelag heng ei klokke som har ei lang og spennande historie. Svært få har kjent til klokka, for ho vart sist undersøkt i 1907. I samband med ei nøyare gransking av klokka med lys og lykt, dukka det opp nye og opplysingar, mellom anna innstøpte myntar. Dei nye resultatene viser at kyrjeklokka i Alstadhaug er ei av dei mest interessante i landet, og eit kulturminne av høg verdi.

**Tekst Øystein Ekroll
og Jon Anders Risvaag**

Alstadhaug kyrkje har to svært interessante kyrjeklokker. Den yngste, frå 1581, er i vanleg bruk, medan den eldste klokka, frå mellomalderen, ikkje blir brukt så ofte lenger. Alstadhaug kyrkje er bygd på midten av 1100-talet, og er svært godt bevart. Plasseringa på toppen av eit høgdedrag med den store gravhaugen ved sidan av – sjølve Alstadhaugen eller *Olvishaugen* – viser til eit religiøst sentrum gjennom snart to tusen år. Takverket i skipet er det opphavlege, og årringsdateringar av tømmeret viser at det er felt vinteren 1167–68. Kyrkja har aldri hatt eit steintårn, og det er heller ingen spor i takverket etter eit eldre tretårn. Truleg hang klokka i mellomalderen i ein støpul av tre attmed kyrkja, kanskje på toppen av *Olvishaugen*?

På 1600-talet vart den første takryttaren reist på mønet over vestgavlen, og klokka kom dit.

Der har ho hengt sidan, usynleg, men med ein kjent lyd for alle i bygda. Dei færreste har teke turen opp dei bratte stigane til tårnrommet, og då var det nok meir for å nyte utsikta enn å sjå nærare på klokka. Dersom vi i dag klatrar opp den bratte stigen for å studere klokka nærare, ser vi at ho er 87 cm høg og 69 cm brei ved munningen eller randa. Rundt overkanten av klokka er det ei innskrift med store, gotiske bokstavar (majusklar), men det er uråd å få noko meining ut av teksten, og bokstavane ser ut til å vere sett inn i hytt og pine. Klokkestøyparen var tydeleg ikkje skriftkunnig, og kan ha misforstått fullstendig den innskrifta som oppdragsgivaren ville ha. Rett under innskrifta er det innstøpt fire små figurar, ein i kvar himmelretning. Mot vest står eit femte merke, ein kross med tre linjer, som ser ut som eit flagg. Dette siste er utan tvil bumerket til klokkestøyparen, som han signerte verket sitt med. Men kva er dei fire små figurane?

I 1907 skreiv den 24 år gamle arkitektstudenten Olaf Nordhagen ein lang artikkel om kyrkja og prestegarden i årboka til Fortidsminneforeningen. Her omtaler han kort klokka, som han daterer til gotisk tid, og på klokka nemner han «fire smaa reliefer. Det ene af disse fremstiller øiensynlig en biskop, det andet St. Olav med øksen, det tredje viser fem knapper eller rosetter og det fjerde kanske en helgen med pallium over skuldrene».

I dag veit vi at dei små relieffa som Nordhagen såg er såkalla pilegrimsmerker, avtrykk av små souvenirar som pilgrimane kunne kjøpe med seg frå dei ulike valfartsstadane. Dei er gjerne laga for å kunne syast fast på klede, slik at dei var synlege bevis på at ein person hadde besøkt dei ulike valfartsstadane. Dei tilsvarer på ein måte det vi i dag kjenner som «buttons» eller «pins». Ein del slike merker er funne i graver, andre i alterskap eller under kyrkjegolv. Ein del er funne på kyrjeklokker i form av avtrykk. Klokkestøyparen tok då eit avtrykk av merket, til dømes i leire. Dette avtrykket vart fylt med voks, og voksbiletet festa på klokkeforma, som også var av voks. Eit pilegrimsmerke kunne dermed brukast fleire gongar, noko det fins døme på i Danmark og Sverige. Ein del av krafta eller velsigninga dei førte med seg frå valfartsstaden kunne dermed overførast til den ferdige klokka.

Det første merket kunne Nordhagen heilt klart identifisere som eit bilete av St. Olav, som er framstilt ståande med langskafta øks/hellebard i høgre handa og eit lokkbeger – ein hanap – i den venstre. Dette merket må vere laga i Trondheim og selt til ein pilgrim der. Det er frå før kjent åtte ulike olavmerke, og dette blir den niande typen. Dessverre har ikkje Nordhagen sin artikkel vore kjend for dei som har skrive systematisk om pilegrimsmerke tidlegare, så dette merket er ikkje medkome i oversiktene. Det andre merket er, som Nordhagen seier, utan tvil ein biskop eller erkebiskop med mitra og krokstav. Det fanst fleire heilage biskopar,

Avtrykk av penning fra Söderköping. Foto Bruce Sampson

*Fem svenske mynter fra 1550-tallet i korsform.
Foto Bruce Sampson*

til døme St. Thomas av Canterbury og St. Servatius av Maastricht. Utan innskrift er det vanskeleg å identifisere dette merket nøyare.

Det tredje kallar Nordhagen «kanske en helgen med pallium over skuldrene», men det er feil. Ei nærare gransking viser at dette er ein byste av ein konge med gotisk krone, og ein krage under med roser på. Kongelege helgenar fanst det nokre av, til døme St. Knud i Danmark og St. Erik i Sverige, St. Edmund og St. Edward i England, i tillegg til vår eigen St. Olav. Utan innskrift eller eit attributtmerke er det i dag nesten uråd å identifisere denne kongelege helgenen. Det fjerde «merket» kallar Nordhagen «fem knapper eller rosetter». Først ved ein gjennomgang av kyrkja, i samband med ein artikkel om arkitekturhistorien, vart klokka undersøkt i godt lys. Rosettane viste seg å ha bokstavar i midten, og det vakte mistanke om at dette ikkje var berre pynt, men faktisk avtrykk av brakteatar – tynne myntar med preg berre på den eine sida.

F. Uldall si oversikt over danske klokker frå mellomalderen viser berre eit par døme på klokker med innstøpte myntar frå før år 1400. I tida frå 1400 til reformasjonen derimot, «forekomme (ret ofte) Aftryk af Brakteater og Mønter». Nettopp denne måten å bruke dei på, ved å forme dei til eit kors, kommenterer Uldall slik: «Som man vil have seet, træffe vi oftere her i Landet i den senere Middelalder Kors paa Klokkelegemet dannede saaledes som nylig beskrevet af 5 Mønter eller Brakteater.... De have udentvivl derved villet betegne de 5 Saar paa Christi Legeme.» Det kan godt tenkast at myntane på alstadhaugklokka skal uttrykke det same.

Det var altså avtrykk av myntar på klokka i Alstadhaug. At ho var frå mellomalderen var det liten tvil om, men no kunne kanskje klokka

daterast nærare. Dessverre var det berre to av dei fem myntane som i si tid vart pressa inn i støypeforma, som kunne identifiserast. Begge myntane er svenske penningar av ein type vi kallar brakteat. Brakteatar er ein mynttype som er så tynn at den berre har preg på den eine sida, slik at mynten får ei positiv og ei negativ side. Nemninga brakteat er nymotens, dei som bruka disse myntane kalla dette for penning eller sølv.

Den eine penningen, som utgjer toppen av korset, har ein L omkransa av ei strålerand som myntbilde. Den andre mynten, som utgjer høg-re korsarm, har ein S omkransa av ei strålerand. Myntane er prega på 1350-talet, truleg i byane Lödöse og Söderköping, der det er funne restar etter produksjon av nett slike myntar. Bokstavane i seg sjølv hadde ikkje vore nok grunnlag for å kunne avgjere pregestaden. Dei tre ubestemte myntane må og vere svenske myntar frå same tid. Alle er av same form og storleik som L- og S-brakteatane, og alle har den karakteristiske stråleranda. Med litt god vilje kan mynten i midten lesast som ein L, men det kan like gjerne vere fantasien som spelar oss et puss!

På grunnlag av dateringa av myntane må klokka ha vorte støypt ein gong etter 1350. Men det er noko uklårt kor lenge disse myntane var i sirkulasjon. Det er ikkje umogleg at disse myntane kunne ha vore i bruk i Noreg heilt opp til byrjinga av 1400-talet. På denne tida vart det ikkje prega mynt i Noreg, og vi har ei rekkje eksemplar på utanlandske myntar i norske funn. Det er heller ikkje sikkert at disse myntane var gyldige på det tidspunktet dei vart pressa inn i støypeforma. Vi har fleire eksemplar på at myntar som vart ofra i kyrkjene var gamle og ugyldige, til prestanes store fortvilning.

Men kvar er klokka støypt? Er det rimelig å tru at klokka er støypt i Sverige på grunn av de svenske myntane? Dessverre kan ikkje myntene hjelpe oss med dette. På den tida myntane vart prega, var Noreg og Sverige i union, og svenske myntar var gangbare i Noreg. Klokka kan av den grunn like gjerne vere norsk. Myntane på klokka i Alstadhaug kyrkje føyer seg inn i ein skikk vi finn i heile Europa. Særleg i Tyskland og Østerrike har det vore ein tradisjon for numismatikarar å undersøkje klokker for avtrykk av myntar, men og i Skandinavia har ein registreringar av slike. I Danmark er det registrert over 70 klokker med myntavtrykk frå 1300-talet og fram til reformasjonen, og i Sverige er det registrert rundt 40 klokker frå mellomalderen med myntavtrykk. I Noreg har det ikkje vore utført systematiske undersøkingar av klokker for myntavtrykk, og dette er det første norske funnet så vidt vi kjenner til. Forma på avtrykket, eit kors av fem brakteatar, finns på fleire av de skandinaviske klokkene.

Kvifor vart det laga avtrykk av myntar i klokker? Heilt sikre kan vi ikkje vere, men det knyt seg mange førestillingar av magisk karakter til mynt. Ei forklaring kan vere at dette er eit sammenfallande fenomen med myntar i grunnmuren til hus eller under masta i båtar. Det skal bringe lykke. Ei anna, og meir vidløftig forklaring, er at det skulle sølvmyntar til i klokkemalmen for å gi ein god klang.

Forfattere

Øystein Ekroll er amanuensis ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider. **Jon Anders Risvaag** er numismatiker ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, NTNU.

Pilegrimsmerke av ein konge med krone. Foto Ø. Ekroll

Pilegrimsmerket av St. Olav. Foto Ø. Ekroll

B

A b o n n é r p å SPOR !

Spor – nytt fra fortiden er et tidsskrift som gis ut ved NTNU, Vitenskapsmuseet, Seksjon for arkeologi og kulturhistorie. Her presenteres nyhetsstoff fra fortiden, først og fremst fra Midt-Norge, men også fra andre deler av Norge – og tidvis fra fjernere himmelstrøk.

Det utgis to hefter hvert år.
Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Abonnement på Spor kan tegnes ved henvendelse til:
NTNU, Vitenskapsmuseet,
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie.
7491 Trondheim
eller gjennom e-post: **spor@vm.ntnu.no**

Spor har et begrenset opplag, men du kan få kjøpt tidligere nummer av Spor. Enkelte årganger er dessverre utsolgt.

VERV en abonnent!

Verv nye Spor-abonnenter, og du vil få tilsendt en premie som takk for innsatsen.

- For en ny abonnent får du en samleperm for dine Spor-blader.
- For to nye abonnenter får du en flott T-skjorte med Spor-logo.

Slik går du frem:

Finn en venn eller bekjent og verv ham/henne som abonnent. Vedkommende må ikke ha vært abonnent de to siste årene.

Send bestillingen til: **spor@vm.ntnu.no**

De nyvervede vil innen tre uker motta en giro. Når giroen er betalt, får du din vervepremie i posten. Blir ikke abonnementet betalt innen tre måneder, vil det bli strøket.

Du må selv være abonnent for å kunne vervе noen.

